

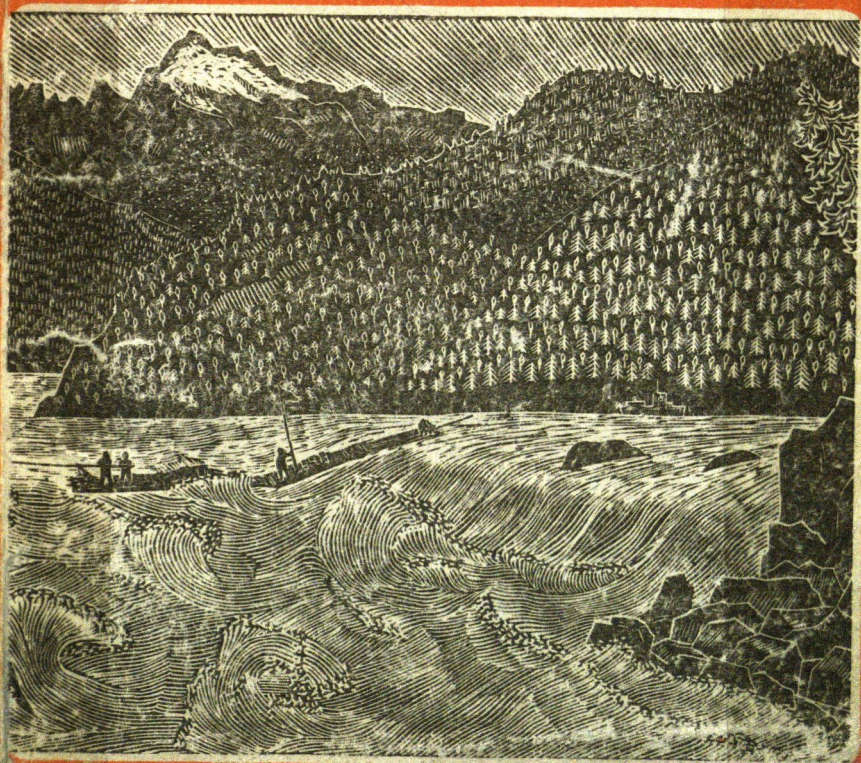
C (TJ8)
y-47

ISSN - 0130 - 531X

WAVY XTEVI

44 · 1980

Чечен
чогаал
сеткүүлү
44 • 1980

Тыва АССР-ниң
Чогаалчылар
эвилели

Номерде:

Романнар, тоожулар, чечен
чугаалар

- С. Сарыг-оол.* Алдан-Дургун.
С. Суруң-оол. Гвардейжи.
М. Көжелдей. Даглыг черниң даңгы-
назы.
В. Монгуш. Шоодуглар.

Шүлүктер

- С. Сарыг-оол, Л. Чадамба, А. Дар-
жай, М. Өлчей-оол, С. Молдурга,
В. Сагаан-оол.*

Сылдысчыгаш

- О. Сувакпит, Э. Кечил-оол, Э. Дон-
гак, М. Тирчин, К. Бижек, А. Шююн.*

Болуушкуннар, чылдар

1946
ЧЫЛДА
ҮНДЕЗИЛЭЭН

Редакция коллегиязы:

А. К. КАЛЗАН, Д. С. КУУЛАР, С. В. КОЗЛОВА,
Ю. Ш. КЮНЗЕГЕШ (харысалгалыг редактор),
Г. Н. ПРИНЦЕВА, М. А. ХАДАХАНЭ,
Л. Б. ЧАДАМБА (редактор)

Романнар, тоожулар, чечен чугаалар

Степан САРЫГ-ООЛ

АЛДАН-ДУРГУН

Романдан эгелер

Үүлгетпейн чоруурлар эвес

Кижн аксынга кирген хилээр,
Бит аксынга кирген ханзыраар.

Хамыкты кайгаткан, каржы-дошкун, кагар-согар, калчаа самыын Сеңгин чаңгы бир хүн-не адазы Чымба-Хелиң (Ажык-Карак) аалынга аъттың сыр карамаңы-биле халдып келген. Аъттың узун-дынын уткаан албатыларынга безин тудуспайн октапкаш, өгже өгденейндир шошкуп кирген.

— Чүү болган? Моон шырайындан көөрге безин бирээни үүлгеткен болду бе? Азы улуг херекти үүлгедир деп барган чышкаш — деп, бир чалча эр эжинге сыгырар чыгыы сыыгайндыр сымыранган.

— Па, чоп кайгаар сен? Үүлгетпейн чоруурлар эвес. Көрбейн чораан эвес бис. Харын өг дөрүнден барып, бүдүү дыңна. Адазынга алгырып-алгырып хөөрээр болдур эвеспе — деп, эжин имнеп айбылаан.

Демги сонуургак, сезиктиг эжи шынап-ла ол Ажык-Карактың ак өргээзиниң дөр дужунче, черде дүшкен өл инек өдээ аштаан кижн болуп, дыңнаалап чыткан.

— Бээр дыңнап олур, буйанныг адам! Бо дужаал-тулгаалдыг акыларым-даа бар-дыр силер, шуптунар дыңнаңар! — деп, чонаада-ла чассыг чүве дег чулгаш сөглээр долгай дылы улам-на ораажы-ораажы алгырып эгелээн:— Бо кончуг орлан-хортан,

оой-дуйгун ээй-хаай Самбажыктын самдар өөнүң чанында чүс чылгы маннап четпес, чүстүг сиген сый баспас, суг чыраа дөнен кара аът көстүп келген. Аш кара кускун дег, бүдүн ай ажыр дескинип келдим. Адан тева, аскыр өөрү чылгы-даа азап, ээрежип, садып чадаштым. Бо бис адашкыларның каш чүзүн муң-муң чылгывыста хамаан чок, бүгү Хемчик очумунда ындыг базар, ындыг чараш кулуи көрбээн мен. Ийн караам кускун соктаар.

— Ха-ха-хаа! Хо-хо-хоо!—дишкен үш-дөрт алышкының чарык кеңиргени үжен-дөртең догуурларбиле соктааны ышкаш, чир-шоң дүжүп, каттырышканы кустуга хона берген.

— Адыр, адыр! Каттырышпаңар! Дыңнаңар!—дээн, кырган бөрү Чымба-Хелинниң хөрээ көңгүрт кылынган. Хөрлээже суг куттунган соонда:—Магалыг-ла мээң оглум — Ондарларның Сеңгин чангыдыр сен. Мен бо Хемчик шыпкан түмөн мал буянны канчап тыпканымны, азы шупту канчап тыпканывысты уттуптуң бе, Сеңгинчик?—дээш, ашак думчуунче омааш хире таакпы шойт кылыпкаш, оон тыныш аннып, оглун сургаан.—Ол аштаңгы ыттарың кайыын, чечени, кымнар-кымнар үзе сүрүп келгенин билип албадың бе, кай?! Бажында чинзең бар бе? Манзы, шаагай чепсээң бар бе?

— Баштайында «эп-чөл», тос арга-биле толагайын долганып, беш арга-биле мээзин хайындырып шаг-ла болдум. Хамыкты мурнай кара кулунну дүгү, чүзүнү-биле холга кирип аптар дээш сырткыыштап-харымактап турганым бо. Самбажыкка чүү дынныр ийик? Ол мал ам оон чиде бээди. «Оор аппарды!» деп мегелей-дир он. Канчаарыл?!—деп, мөөрээн.

Оон-на, Чымба-Хелинниң шупту дужаалдыг оолдары сек долганган кускуннар дег үрүңейндир сүмележип эгелээн. Адак соонда кылган түңнели мындыг болган:

— Маңаа шо-төлге салып, ном-хүрүм-даа кылган херек чок. «Сорукту хаан аймактан эккелди!» деп бижиир ол-ла. Бижиир бижиирде чангыс Чыраа-Караны адап, демдек кылгаш чоорул! Кодан-коданы-биле сүрүп келдээ! деп алгырар херек.

— А кымга бижиирил?

— Мм! Башкы амбынның бүгүдээни чагырган Өлзей-Очурнуң бедик чергезиниң мурнунга мөгейбишаан, Даа, Бээзи кожууннарның таңма черлерин адап, кол уг-шигни калга дөрт аймактың бирээзи болур Сорукту хаан аймактың мурнунга шуут-ла херечи болуп бижиир херек!

— Ол-ла! Маңаа бистин беш ада-оолдуң адын, оларның хей-аъдын Хан-Дээр кырынче өрү өргүмчүлөп көдүрүп алып көзөр дузу боду-ла көстүп чыдар!

— Ылангыя анаа ат салыр Ондарларның Сеңгин чангы сээн ат-сураан канчаар, каяа чангыланы бээрдир бодап көрөм! Хаан-бегдан дудак чок! Шынап хүн-ноян-даа болу бээри ырак эвес ышкажыл!

— А кедерезе, Улаастайның Хевей амбынга бир хуузун тускайлап өргүүр чүве чыткан чүү ийик! Мм! Лама курбуң эртине тур, мөргүмөй! Омани багме хум!

— Ол-дур! Мээң бо Хемчик долган беш чүзүн мал буяным турда, аптара-савамда аът бажы дег алдын, бөрү бажы дег мөңгүн эт-байлаам чыдырда, мээң беш оглум кижиде даа өлүрүп, киш-даа өрттеди каарындан кортпаңар!— деп, сөглөп чоруур ышкажым кай! Ча, ам хей: чаваан часканып, дырбанып олурган херек чок! Бо шагның маңаа таарымчалыг— аайлажып турарын көрүңер! Амбын нояндан куштуг бижик Даа, Бээзи кожууннарже эки адыгжының согуну дег тыңайнып, аът изи кевирбейн-дир. Чүнү негеп турарыл? Бо кара өжөгээр бай хөрөңгиликтерни үптөп, дөө Моолдан эт-малды тудуп-булаап чип турар оор-уржуктуг ялалыг идегеттерни дапдарый, дүн-хүн чок тудуп дайычыланар! Эрээдеп, хап кезединер! Эккелинер! деп тур. Мындыг үеде олуруп болбас.

— Чаа! Ам херек илдең-дир! Шупту күш-биле кончуг күштүг бижик өргүүделиниң диизезин чогаадыр ол-ла!

— Кара чангыс Самбажыктың адын-даа кирип чытпас. Амбын черинден адап кыйгырып турар ялалыг оорлар баштадыр оларның чоок эш-өөрүн кымны-даа адаарындан кортпаңар!

— А бо Хемчикте, бистер боттарывыс-ла аъттарывыс мундуруп, аргамчывыс дергиледип, ажыын

көрүп чоруурувус кончуг кайгалдарны бистен артык кымнар танырыл?! Ол-ла!

Үр-даа болбаан: үш-ле хонган. Адашкыларның ханныг, каралыг: меге-биле белдирлээн, хоран-биле холумактаан өргүүдел бижии кам-хайыра чок хаан хоойлузунуң кадыг шаажызының аксынче шыыгайндыр ужуга берген.

Ол үеде хуу-салым өршээп, мерген угаанныг өтүр көөр салым-чаяан төрүттүнген турган болза! Шак ыя ханныг өргүүделде чеже-чеже актыг, шынчы, эрес-дидим оолдарның ханы, бөрүден дора үзерледип балыгланган эът-кежи, харын-даа кара баштары шашпылгада борбаңайны бергени илереп көстүп келир ийик!

Ол дээрге ук уржуктуң бичии ужу-кыды-дыр. А оон хандыр ээнзирээн чыгыы ээр Хемчиктинң үр үеде үзүктелбес, энгин теве дег ыглаан-сыктаан үннери, ол амы-тын оскунуп, ат-алдары каражаан эрестернинң аалдарында дулгуяктарының, өскүстерининң ыы-сызы, ийлээн, сарыннаан ажыг-шүжүү чежеге, каш ада үезинде үзүктел чок уламчылаары көстүп кээр ийик.

Хат-шуурган болурга чер кырынга хамыкты мурнай эң-не чиик, эң-не шүүрелген шаар бок-сак доозун болуп өрү көдүрлүр; азы эң-не багай бок үнүш артында-ла «аза бөргү» дээр каңмыыл сиген ховуларга канчаар киискип маңнажыр ийик. Оон дора!

Сеңгиннернинң өргүүдели чедери билек, Хемчик ийи кожууннуң одагалыг дүжүмет аймаа бүргег мурнунда кымыскаяк-ла, дойлуп, хайнып үнгени ол. Ол шимчээшкин Амбынга чедип, харын-даа оргумчулуг ламалар безин бүрээ-бүшкүүрүн ыгладып, шаң-кеңгиргезин ээрти берген ышкаш болган. Ол сураг чедери билек, бүгү Сорукту хаан аймактын эки-бак дүжүметтери, Бодаган-Хоолайның беш хилин даңнаан кыдат шериглер болгаш черле ол очумнуң хамык калга, дөрбет, өөлөт, баят дээш: «бо кончуг кара урианхайлар бисти дүне-хүндүс чок көзүлдүрле булаап, дээрбедеп чий бээ-дээ! Шажын сагызын авыра!» деп, бээр Тываже маңнадып — Амбын, Бээзи, Даа нояннарга, ыңай Улаастайже маңнадып, Манчы хаан (Чиң-кыдат) төлээзи чанчын-сайыт

«Хевей-амбынга» чедип, чаргы-чаалы өрт-биле дө-
мей хып үнгени ол.

Ол келирде тодаргай адап турар хомудалдары дээрге-ле: «Бир улуг байның дөрт-беш чүс чылгызын чүму-биле сүре бээди. Ол чылгыны хавырып чо-
раан кысты өлүрүп каапкаш баадылар» дээш чеже-
даа баш мал саны адаарындан ыятпас олар.

Бо болза чүгле оор-уржук херээ эвес, харын кижиг өлүрген энч ялалыг херек кылдыр көөрү ол бол-
байнап.

Чонаада-ла читсе-читпезе-даа читти-ле дээр, алысса-алыспаза-даа алды дээр; аштаан бөрү ту-
дуп чип, эзир теп чипкен анай-хураганын-даа оор-
ла алды дээр: бирээни ийи дээр; онну чээрби дээр, малының онча-мендизин билбээченеп байыргаар овуузу-
ннуг, чижең байлар-ла хөй турган үе-ле болгай.

Бөлүг-лежиг тургустунган

«Бак ялалыг, оор, дургун идегеттер» деп ада-
дып, кыйгыт-сывытка онаажып турар Хемчиктин кайгалдарындан ол бүгүнү дыңнавайн олурап кижиг кайда боор ийик. Эзир, дастан артык караа көскү, куландан¹ артык кулаа дыжы, а караа-биле көрбе-
зе-даа, кулаа-биле дыңнаваза-даа, чүрээ-биле чүвени эндевес — ёзулуг-ла акты-караны таний берген, эрес-кайгал, тудунгур-кавынгыр ылаптыг-ла чоннуң оолдары аңаа турган-даа.

Биче-ховалыгларның суму чаңгызы адын ажыг-
лап, Дажыма демги-ле «таныжы» таңма дүжүме-
дин дамчып нояннарның албан бижик харылзаазын номчуп, хөйүнү билип турган. А шала сөөлзүредиг Дажымага карадашкын илереп турда база-ла бижик-биликтиг Араажы, сөс-дсмактыг, арыг моол-
даар болгаш харын-даа кыдат дылды элээн билир Азырандай (Далгыг) ышкаш сурумаккай өткүт эр-
лер ол-бо хөделип, кожуун-чызаан төвү тегерип: кыдат, моол, орус-даа садыгжылар-биле харылза-
жып, дыңнаалап турганнар.

---

¹ Кулан — ховуга өзүп, төрүп чоруур аң төрөлдиг черлик чылгы мал аймаа.

Ооң-биле чергелештир ол-ла кайгалдарның чоорту таныжып алганы, Чадаанага чурттап турар, бир танма дүжүмедиң дуурайлакчызы, Даа, Бээзи нояннарының агайларындан эгелээш хөй-ле танма дүжүметтери болгаш аап-саап бижээчилер куруяктары-биле эл-кол, ижин-кара чокка хөөрежир тергийн быжыгжы шевер болгаш Шевермаа шолалыг кончуг чараш кадай-кыс турган.

Ол шагның каас-коя торгу, чычыы (маннык, хорагай) болгаш хураган кежи хамаан чок, дүктүг аң кежи чайгы, кышкы хепти быжып, даарап, алалап чемзектээр кыс ол. Дааранып шыдаар хире херээженнерни өөредир. Ооң-биле кады боду кончуг оюнзак, баштак, чазык-чаагай харын-даа сөзүн ол-ла — кылыр чүве чок, чаагай чем-не чооглаар, байын, каазын-чаражын көөргеттинер садаргай херээженнерни дуурайлай аарак улам немеп хөөрээр; игилдээр, хомустаар, ырлардан эрткеш тоолдап билир. А самын-садар эр кижилерниң каш баажы-өскерликчи, көгүдүкчү аажы-чанын тоолдан артык каракка көзүлдүр тоолдаар кыс турган. А хөөкүй чараш кыс бодунуң угу яды. Харын-даа бо-ла ады-сураа үнүп турар «бак ялалыг, дургун оорлар» аразында бир төрели-даа бар. Оозун кымга билдирер ийик. Ону демги-ле Араажы, Узун-Белек суглар таныжар болгаш бүдүү сымырашпышаан: «Көрдүң бе? Чүвениң бергезин! Билдирбе. Ол-ла омак чаның салба: эскетчоктап хамык чүвени бүдүү дыңнап, думчууңга кертип ап тур. Биске дыңнадып турар сен. Биске эн эткир хомус болуп дузалаш. Бисти сен танывас, сени бис танывас болур эвеспе. «Бо, силер, дуңмам, албан-танма черинде ажылдап турар улуг дүжүмет кижиниң кадайы-дыр силер. «Эшпи кижини төрө херээнге киришпес, өшкү бажы дойга киришпес» дээш-ле менден чүве чажырба, хөөкүй ашаам! Мен каяа, кымга-даа чангыс артык сөс сөглөвөс мен. Дириг олурган кижини чүнү-даа дыңнаксаар чүве-дир. Ында-мында улустуң хүлүрткайнып, сымыражып коргуп-иргип, дүвүрөп турар ол чүзүл? Кымнар-кымнар оор, дургун, херектен ялалыг кижилер апарган? Чүнү-чүнү кылып каан улус чүвөл? Чеже кижил? Ады-чолу кымнарыл? Ха-төрели кайда улус чүвөл? Оларны канчаар чүвөл?— деп, ашаандан айтырып

сонуургап көргөрем. Биске база солун-на болгай. «Бистер ышкаш аныяк, чараш кыстар, ашактыг, ажы-төлдүг-даа херээженнер мырай чүнү-даа бил-бес, кымны-даа танывас болурга таан-даа чөгөнчиг-дир!» дээр-ле болгай. Кандыг-бир агайга аан» — деп, сургап-даа кааннар.

Шевер кыс ону шыдаар-даа, харын-даа туралы-биле өөрүп, сонуургап хүлээп алган. Ынчангаш күжүр Шевермаа ылангыя ноян агайындан эгелээш, дүжүметтер куруяктарының чайгаар-ла ажык аастарының дүлгүүрлерин холга апкан: хөйнү билип, дыңнап турган.

Бүдүү чыыш

Кайгалдарның бүдүү бир чыылган черинге:

— Чаа, ха-дуңма! Бис амдан эгелээш, кажан, каяа-даа бир-баг, эл-хол, бир бөлүк — дем чаңгыс кады бис. Бо-ла кыйгыт-сывытка элчи шапкынчы келирге дүжүп бербейн, шимчеп, холдамнажып тургаш болур бис, билип алынар! «Ада оглу — ачыр-дачыр, ие оглу — ийн дең» — дээр ол-ла! — деп, ам Самбажык кымны-даа мурнай чугаалаан.

Аңаа эш-өөрү Самбажыкты көөрге, көңгүс-ле биезги өртээл чарылга хөдели чывыланнааш, ишти ий, хеви безин эленди куу, караа куду, хаваа дерлиг албаты-даа эвес, кайы-бир байның эштенчи, кадарчы, соодалы-даа эвес, чап-чаа терең ой хой кежи тоннуг, шевер кадайы мырыңай-ла бөргүн чап-чаа дооскаш, кедиргензиг, кызыл хорагайны тергиин чараш сырып тейлээш, шурулаштыр баглаан хүрең-кызыл дошкалааш, чарын аразы чаптып турар ийн каът кызыл маактыг, чодураа дег дыдыраш кара хураган кежи бөрттүг, Хемчиктин эң шевер дарганы соккан, дугай чыгыы кош бижээн оттуу-биле кады азынган, кара булгаар ходуг идиктиг, хып дээн кызыл-хүрең шырайлыг эр турган. Ону бо удаада мурнунга баштадып алгаш эдерип келген Дажыма чаңгы эжи безин магадап көрбүшаан, кыймыш дивейн кичээнгейлиг дыңнап олурган.

Бөгүн хөй-даа кижичыылган. Келир-келирде эңне шилиндек, хартаачылар деп болур, бот-бодун кыйгыржым-даа черден таныжып каар, билчир эрлер болгулаан.

— Моон сонгаар каяа, кажан, канчаар чыглып турарывысты база бөгүн маңаа сүмележип, дугуржуп алыр дээш келгенивис бо. Бо-дур бо: бөгүн чыылган черивис Оргу-Шөл бажы, Алды баштыг Кара-Дагның баары. Мыя чанывыста Арты-Аргавыс-даа чатты берген чыткан чүйүк. Че, мында менээ тайылбырладыр улус силер эвес-тир силер. Мында кайда, чеже өдек-кыштаг, өзенде суг бары хамаан чок: кайда дилги, бөрү, тогдук, үңгүр барыл, кайда каш аът баглап хонар чангыс чаглак дыт барыл, кайда түмөн чылгыдаа кире берзе, адыш ишти чинчи киир чажышкан ышкаш чиде бээр эзим, озаң-чоткан барыл, хат-чыт хүндүс кайыын кагарыл, дүне кайыын кагарыл? Ону билир силер. Оон артык, чугула аң оруу кайдал? Аът оруу кайдал? дээн чижектиг айтырыгларны ам бис шупту билир ужурлуг бис, эш-өөр. Мен ам мындыг чүүлдер чугаалаарымга: «Бо Самбажык бөгүн чоп, чүнү билиргеп, чечээргеп турары ол моон?» деп, элдепсинип олурар дунма бар чадавас. Ам бистин кайывыста-даа ынчаар ойнап турар шөлөөн чок. «Шаг кежээлээн, шаажы кадыраан» деп чоннуң каш шагдан кичээндирип сөглөп келген сөс-домаа бо-ла болгай, оолдар.

А бис бөгүн ол шаажы алдынче, шоглап чиир дээн хой дег чөптүг туруп бербес дишкеш, азы бо Кара-Дагны тепкеш дедирленир деп турарывыс бодур. Анаа айтырыг бе? Чок, бо ак-караны-даа ылтап билбес, хоойлу-шаажы-даа билбес, эт-хөрөңгиге, эрге-дужаалга караа көзүлбестеп халыыдаан ноят-дүжүмет, байларга дүжүп бербес дээнивис бо! А ол дээрге дөмей-ле хаан хоойлузунга удурланып, чагыргадан үнеривис ол. Ону маңаа эки дугуржуп, ылавылажып, билбээнивести айтыржып алыылы, оолдар! Че, чүл моонар? Салып олуруңарам — дээш, Самбажык артында-ла хөй өөрүнче дилег кылган ышкаш ийи холун суна аарак мөгеш кылынгаш, хөрөөн дыка хостуг тынып алгыткаш олуруп, даңзавын ушту берген.

Ол каш минута иштинде чырык хүн алдынга кандыг-даа кегээн-кудукту, богда боду-биле-даа чаларап моорлап келбээн, а бир-ле чап-чаа сүзүкндегел, бурган орнунга чалбараанзыг ыржым-шыпшың бүргей алып келген. Олурган эрлер ам кээп

арыннарынче көржүп, ол арыннарда Хемчик кырында элээн өрүлөп, дал-дүъш үези кааң хүннүн херели бичии-даа хүлүмзүрүг, өөрүшкү, чоргаарал демдээн чажырбайн чырыдып турган. Ол шырайларда кижн бүрүзү бот-бодунуң арыннарындан ылаптыг-ла эр, шынчы амын-дангырак негешкен, шинчишкен хевирлиг көрнүжүүшкүн, көңгүс чап-чаа таныжыышкын илдең олургулаан. Ол арын-шырайларның ыржым-наашкыны Самбажыктын кылсып алган таакпызы кидин хып, дүңзезиг чыт тарап олурганы ышкаш болган.

Ол чугааны шала иемдик черге шенээн даяндыр ийленип алгаш дыннап олурган Дажыма коваш кыннып кээп:

— Че, чүл? Корга бээдинер бе, оолдар?— деп, бүгү-ле удургулары ак-чайт кылдыр чырыдыр, делгем, эвилең хүлүмзүрүп айтырган.

— Пуу хайт! Кижн коргар чүве ол бе? Часпас адар дээн боону ыяк-ла шыгаагаш мажы базары черле ындыг боор — деп, Узун-Белек тура халааш, сөгедектээн буттарын солуп, катап олурбушаан өөрүшкүлүг харыылаан.

Оон-на ыржым частып, шимээнниг хөөрежиг эгелээн.

— А, бо өглүг-баштыг, ажы-төлдүг аал-өглери-висти канчаар улус боор бис?— деп, бир эр айтырган.

— Ийе, ийе, ону база маңаа чугаалажыр бис. Бо Дажыма чаңгы эживис-биле бис база ону сүмелештивис. Оларны утгуп, анаа каап черле болбас! Чүнү-даа болза бо баштайгы удаада оларны бээр бо Оргу-Шөл, бо душта Хемчик кыдыы мынчаар бүдүү чоорту бөле, кожа хондургулаар диштивис...

— Ол-ол. Бо бистиң өш-өжээнге, хол-нүгүлге кире бергенивисти билип турар, болчуп-кээргеп турар аалдарны база чарбайн кады кожа тургүзар болза эки — деп, Араажы улашкан.

— А чамдык херээжен эш-өөрүвүс: «Силер эр улус-ла мынчап боттарыңар аңгыланып ужур-сүме чугаалажыр. Бо өгдө улуг, аныяк херээженнерни кириштирбейн турар-дыр силер. Ол шын эвес, дем чок-тур. Бис чоонган бис! Чудуруувус чудук алдында суккан бис бе? Бо аныяк өскенниң — оолдар, кыстарның дүне, хүндүс ырлажыр ыр-шоору безин

бо херекке холбажы берген. Мен силер-биле кады хап турар мен, мени кагбанар!» дээр-дир, ону канчаарыл?— деп, Дөчүкей айтырган.

— Ыя, ындыг харын. Барык-ла шупту ындыг— дээш, Дажыма чазай олуруп алгаш, эде оожургады аарак тайылбырлаан.— Олар дүүревес, сагыш аарбас аргажок! Бо эр улус кадайларынга, улгады берген ада-иезинге, элээди апарган оолдарынга бистиң бо «херээвисти» чажыт-чаат чокка чөвүн чугаалап бээр. Кожуун-чызаан черинден кыйгыт-элчи эр кижиге барда, чокта ыяавыла аалга, өгге мурнап келир болгай. Анаа чүү-чүү деп харыылаарыл? Ону баш удур айтып бээр херек. Чижээ: «Чүү, кандыг херек ужурунда хереглеп кыйгырткан чүве ирги»— деп, кайгап-харап айтырып, билип алырын оралдажыр. Ылаңгыя ол келир кижилер арбан бошкалары, суму дүжүметтери болза, эптиг-чөптүг арга-биле олар боттары чүнү бодап, чүү чүвеге бүзүрөп, шынзыгып чоруурун харын-даа «чаннып» дилеп, билип алырын оралдажыр. Кол чүве: «Өг ээзи херээжок кижиге, мен чүнү билир мен. Мээң өөм ээзи эзе-херек чок чугаа-соотка-даа киришпес, ырак-узак аян-чорукка-даа чорбас. Бо-ла ажы-төлүн азыраар дээш, бичии-бачыы тараа-быдаазы, өдек-кыштаа дээш, оозу-биле мөлдү-калды халбактажыр. Ында-хаая аң-динд дээр албан-үндүт дуглаарын чалбарыксаар. Ынчалза-даа ок-чемзек, боо-монгу чок болур, мунар аът-хөл ол чок болур, холу чолдак, буду чадаг апаар човулаңы-ла ол хөөкүй»— деп, ону өчүүр ол-ла. Хөй чугаа хей. Хар-назы четпээн оол, кыс өнедин-не чүнү-даа билбес «мугулай, аазатпай» болганы эки. А аксы-дылы чаа үнүп чоруур чаштар дыңнап олурган черге ындыг-мындыг, сезинчиг чугаа кылып болбас. Көрдүнер бе, аныктарның ыр-шооруунуң кончуун!

Ишкээр хадаан, дашкаар хадаан
Ийем шынаа Ишкин-Аксын.
Изиг ханны ишкеш, соргаш,
Ишти долбас Сеңгинчикти.

Аткаар хадаан, ишкээр хадаан
Ажык шынаа Ишкин-Аксын.
Аккан ханны дозуп ишкеш,
Аяа долбаан Сеңгинчикти.

Кускун турлаа Көжээ-Бажы
Курттуг самын Балчый чалаң.
Эзир турлаа Көжээ-Бажы
Эрзек аарыг Балчый чалаң...—

суг-суг дигилээн, оон-даа ынай бо-ла Ажык-Карак
өөлдарын чүү-чүү деп ырлажыр ийик силер, моо-
нар?— деп, Дажыма өөрүндөн хөг эреп айтырган.

— Аа, энмежок-энмежок. Бо-ла адашкыларның
шуптузунуң бажындан куду ана өрттендир-ле одап
дузаптар чүве-ле болгай:

Чалгааранчыг кадыр Ишкин
Чайлай хонар оруу кайдал?
Чазый-чилби Сеңгин чаңгы
Чайлап дезер орук болза!

Муцгаранчыг муцгаш Ишкин
Бузуп хонар чери кайдал?
Булаап-хунаар Ажык-Карак
Булгап үнер арга кайыл?—

деп аныяктарың дүне ол-ла бай-бай аалдар чанынга
кээп чыжырт кылдыр салгылай кааптар, ырлай
аарак кавындылай кааптарлар.

— Че, көрүңер! Шын күчүлүг, шынар ачылыг.
Бак чүве каяа-даа чаштынмас болгай...

Көктүг даңың адып келир,
Хөйлең-биле шывар сен бе?
Көвей чонуң көрүп турда,
Көскээр сен бе, чанчаар сен бе?

Адар даңың адып келир,
Аржыыл-биле шывар сен бе?
А-ла дунмаң көрүп турда,
Аттынар сен бе, чаңчаар сен бе?—

деп чүве ол-дур. Ону оода бичии дылы безни че-
дишпээн чаштар кажаа кырында олуруп алган,
шаап, ырлажып олурар. Ыр, кожамык дээрге Хем-
чиктин үер чайыы-биле дөмей өткүт. Каяа четпес
дээр! Оюн, оюн-на болгай. А оон чүү-чүү көстүп
келирил? Ол турган үе-шагның, төре ёзунун байда-
лын коптарып, одап, дузап ырлажы бээр. Харын
мырай адаан демисел илден:

Устүү-Ишкин, Алдыы-Ишкин
Үнүп болбаан Ондарларны.

Үш-ле куруяк албаан шагда
Амыравас Сеңгин чаңгы.

Алды-Ишкин, Үстүү-Ишкин
Арлып чадаан Ондарларны.
Артык куруяк албаан шагда
Амыравас Ажык-Карак.

Ооң өш-өжээнин база бистиң кырывысче чүдүрө каап турбас ийикпе. «Чаш ажы-төлү безин алгыр-жып турган чүйүк!» дижир-ле болгайлар. Ынчап-гаш бичии чаштарга, угааны чегей-солуу ийикпе азы аксы дөспөс хопчу, ылаңгыя бистиң өжээнниглеривистиң талазында бүдүү кулак салып чоруур «шивишкиннер» аразынга мындыг сөс-домак салып болбас. Чогум ол аныяктарның дүне чыгылып «ойтулааштап» ойнап чорааш салыптары ол дээрге, биске болушкан чоннуң хөөнүн илереткен, ажык демисел, килең хевири-дир. Ону чүү-даа боогдап шыдавас. Ам канчаар.

Шооттугда шииттигде
Чонум караа чымчаклайын.
Соок дүне, чылыг дүне
Шолбан караа чидиглейн —

дижир-ле болгай — деп, Дажыма өөрүнге серемчилиг болурун угааткан.

— А бистиң өг-бүлелеривисте эрес-дидим херээжок эш-өөрүвүс, элээди оолдар-кыстарывыс сагыш дөспөйн турары бир талазында канчаар-даа аайжок шын болбайн. Кедергей чүвени! А ийи талазында мырай хөлүн эрттирип, бо херекти шуут-ла «хойт-пактап», кавайлыг чаш уруг эмзирер иелер ийикпе, кырган шуваганчы чедир холуп болбас. Аргалыг-ла болза оларны чүнү-даа билип чадаан, мугулай муңчулган, аарыг-хилинчек кылдыр көстүрүн сүмелеп, өчүк-сөзүн чазап өөредир. Харын-даа лама, хамга чаннып, чалбарып, шо-төлге салдырып, дүүреп, кайгап-харап турар кылыр болза эки — деп, Араажы улажып сүмелээн.

— Ол-даа шын-шын! — деп, шупту улашкан.

— Оон ыңай бистерниң аалдарывысты чыыра тырта аарак бөле-бөле хондуруп тургузарда кожа-хелбээзи аалдар, өглер арбын-на болза улам эки деп бодаар мен. Харын-даа бис ышкаш «ындыг-мындыг» дидиртип, хоп-шамга ады кирбээн: аңаа киржир

шаа-даа чок, анаа-ла тайбың яды-мөлчүт ийикпе, шору малдыг-даа өглер дижик, эскетчок бо-ла чоок-кавынын, черле чурту бо чонувустан оякталбас болза эки — деп, бир эр туруп кээп сүмелээн.

— Ол шын. Ындыг болур-даа ужурлуг!— дижип, дөгере чөпсүнген.

— А чызаан, таңма черинден чангы, хүндү дижик, азы кандыг-ла-бир каржы-дошкун дүжүмет элчи кыйгыртып, мээң өөм иштин кончуп, хыйнап: «Өөнөр эр ээзи кайыл? Кайда чажырып алган силер?»— деп айтырып, чарбый берзе канчаар? Чүнү өчүүрүл?

— Ол чугаажок. Ону бис аалдан үнерде-ле угу-дуп сөглөп каар ужурлуг бис. Хөй сөс-даа херек чок!

— «Ой, өршээ дадай! Мен хөөкүй чүнү билир мен. Мени көңгүс актыг черге кемниг-херектиг кижиги сен!— дээш, кыйгыртып, кыжанып ойладып турар апаады. Арбан, сумум черинден арга-сүмө айтырып, аксы-сөзүм сөглөп берейн. Коргуп, карадап, өгге-даа олуртунмас, уйгум келбес, чем-даа иштин-мес болдум»— дээш чоруткан кижиги. Мен бо ажы-төлүм-биле кайгап, коргуп олурар бо-дур мен. Харын кандыг албан черинде барган? Кандыг хай-халапка таварткан? Кара аас-сөске, хоп-нүгүлге таварышкан кижиги бе?! деп, ыглап-сыктап олур мен!»— дээр ол-ла — деп, Самбажык өөрүнге, оон ыңай ылавылаан:— Бис мынчап бөлүгүлөжип, дескелеп чорзувусса-даа аалдар, өглеривисти дүне, хүндүс-даа карактап, хайгаарап турар бис. Аңаа ийи-чаңгыстап, ээлчежип барып, чүү болуп турарын олардан айтырып, харылзажып турар бис. Олар-даа ындыг-мындыг чүве болу берзе сөс-медээ бээринге, кайнаар шапсырынга белен турар ужурлуг...

Хөй эштериниң айтырыглары

— Че, эргим эш! Азы хүндү ёзу-биле хайырааты, мындаагылар, Биче-ховалыгларның чангызы. Дажы-ма! Силерден бис дилээн бис. Бо Самагалдайда саа-дап олурар бүгүдээни чагырган, тогус одагалыг мээрең чаңгы чергелиг амбын Өлчей-Очурнуң бис-тиң Хемчиктиң Бээзи, Даа ийи кожууннуң каттыш-

каш чээрби чеди сумузундан дап-дарый тудуп дайычылап, шынгы кадагалап эккелинер! деп-ле хүнүн-даннның аът изи кевирбейн кыйгыртып турар «аар ялалыг, дүржок идегеттериниң аттарын элээн номчуп ап четтиккен-даа боор силер. «Бир чыылган черге номчуп берейн» деп аазаан-даа болгай силер, аңар. Ам маңаа оода четче эвес-даа болза дыңназы-высса чүл моң?— деп, база бир Азырандай дээр узун, чараш кара эр олурган өөрүнүң аразындан туруп кээп, дилег кылган.

— Ийе, ийе! Ийет-ийет! Ол-ол!— дижип, шупту олурганнар улажып, хөлзей бергеннер.

— Күжүр эрни аарай! Ам артында-ла мени эжим, хайыраатым, мындаагылар, чаңгы кым-даа дээр аайын тыппайн турганын дыңнап олур силер бе, эштер! Мону бис узун чаагай болурга макта-вайн-даа, бактавайн-даа Далгыг деп эргеледип шолалаар улус болгай бис. Че, ол-даа канчаар. Бистер ам шупту-ла өң-тала, эжишки бис— деп, ам чаала бо акывыс Самбажык чугаалады ышкаш чүл. Ону билип алыылы. Мен харын бо Далгыг Азырандай мени «Сайгирикчи, Даа ноян, Бээзи ноян, Амбын ноян, Ваң, Хүң деп «өөртүр» ирги?» деп манап олурдум... Кулугурну! Шынында боду дээрге ёзулуг арыг моол бо болгай. Харын кыдаттаар ышкажыгай. Ындыг але?..

— Шын-шын! Бо моолдап турда дөө ол, хаан кожууннуң өөлөт, дөрбет, мингат чүвелериң тыва кижип деп көңгүс билбес-даа!— деп, Ожук-Каккан олура немеп каан.

— Че, ол-дур. Чаңгыс-ла тудуан чүвези бижик билбес оозу багай. Халак-халак!— деп, Дажыма шын-на сеткили-биле хомудап, бажын чайгаш, хойнундан элээн-не хөй бижиктиг саазын уштуп:— Че, бо-дур, эш-өөр. Мен маңаа оларның одак-суму, чаңгы-хүндүлериниң аттарын-даа адаваайн. Хөй нуруузун силер боттарынар-ла таний бергилээр силер. Четче-даа эвес, бижий шапкылап алган шаам-биле номчуп берейн. Хөй айтырыг сала бербейн; дыңнап олурунар. Барык-ла ат данзызы-дыр:

Дажыма (Биче-ховалыгларның чаңгызы) ол-ла Амбын ноянның «доп-дораан тудуп, шынгы дайычылап, тускай дүжүметтерге дагып эккелинер!»—

деп, удаа-дараа дужаап чорудуп турар бижиктеринде ады кирген кижилерден таныыры, дыннааны-даа кайгалдардан доктаадып ап, дашкаар үнгеш бүдүү бижип-даа алган аттарын (шолаларын) ол-ла черинге, өөрүнүн чаннып дилээринге дөстүнмейн номчуп берген.

— Че көрдүңөр, дыннадынар бе? Мында олуржуп турар силерниң аранарда мында ады кирбээн кижичок. Өкпелевенер, оолдар. Мен билир мен. Силер боттарыңар-даа билир силер. Чүгө дээрге силерни каш удаа кыйгыртып кээп турган болгай. Чүгле кээп турар, а силер барбайн, ынавайн турган эвес, баарыңарга кандыг-даа боттуг херечи, барымдаа чок черге шамнадып, чыгадып, хөй чүүл эрииторуулду көрүп, шүүткел-торгаалын төлөп-даа үнүп турдуңар...

— Ол-ол! Бо олурган үжен шаа кижичок шупту бар-дыр бис. А бөгүн адын дыннаанывыс чүс ажык кижичок билдинер бе? Көңчү! Бүгү Хемчик иштинде кандыг-ла-бир халап, хамчык дүшкөн ышкаш! А мээң дунмаларым-биле кады шуптувустун адывыс бар-дыр. Мени ону билбес деп бодаар силер бе? Чо-ок, дунмаларым. Мен мырай-ла аныяамдан... чүве, ... кымый... мырай-ла дөө Барык хүрээзин тудуп турар шагда көңгүс актыг черге мени чаңгыс хүн савааштап, чоон үш өл тал салбарааже ийи улай моорады каккаш, туруп чадап каарымга, сөөртүп аппараткаш, өл инек кежинге ширилээш, «Чыдыг» деп малгаштыг тулаага суп кагды. Аңаа өжөшкөш, өлүрзе-өлүрзүн дээш, ол меге шам, нүгүлүн хүлээвейн үндүм. Ол олчаан мени «көк бөрү» дээр, мынчага чедир чеже эриидеведилер. Ол-ла, мени салбас — эштенчи, соодалга тудар. Чок болза, өртөөлгө хөделдедир бо-дур. Чеже изиг ханым ишкен, чеже кара дерим төп, ыттал-куштап, көскөп-хөрөктөп дорамчылаваан! Бо Хемчиктин чону, ха-дунмам дөгере билир! — деп, Самбажык шыдашпайн ийи билээн сывыртынып, даг диштерин чара дайнап каг чазып, Дажымага улашкаш, даңза, хавын уштуп алган.

— Бо аттарны силерниң дыннаксаарыңар бир талазында шын. «Меңээ бо өжөөнниглерим ам-даа хыы ханмаан хевээр бе? Азы «өршөөп» агартпаан бе?» деп бодаары база-ла шын. ~~Ызырар иттиң-даа~~

кижиже халып келирде, хорадап турарын ооң караандан, ээрип турар үнүнден билири чугула. Ийи талазында, мээң арай тырттылып, оларны санап, коптарып турар хөңнүм чогуң арай кайгап, чиктигзинип-даа, көңгүс хилинчек чок, чүнү-даа эскерип билбес эш-өөр хөй. Ылангыя оларның кадайлары, ажы-төлү, ада-ие, ха-дунмазы хөй, ам-даа чүнү-даа билбээн, сагыш оожум, тайбың чурттап чоруурларла болгай. Оларны баш удур-ла коргудуп дүүредири база берге херек. Менден силер ону дыңнап алгаш шултузунга бөргүңер уштуп алгаш алгырып, шапкылажып четкилей бээр силер бе? Каям, боданып көрээлиңерем — деп, Дажыма хөлчок оожум, көңгүс чүү-даа болбаан ышкаш өөрүнче көрүп, сүмө эрээн.

— Хоржок-хоржок. Мен ону дораан-на бодап олурдум — деп, Азырандай демги эгезинде Дажыманың ооң арнынче көрүп баштактанмышаан эгелээнин чүрээнде тутпушаан, — дыңзыг чөпсүнүп алгыра каапкан, өске-даа эш-өөр баштарын согаш кылып, арын-шырайларында илдең чөпшээрешкен.

— Ол-дур эштер. Шагның берге үезинде эр кижиниң аксы быжыг, арны чоргаар, а чүрээ даш чоруур херек. Арай-ла кортук болур болза, дайзын ооң арнындан-на эндевес. Кортук, сертилээш кижини ызырар ыт безин эндевес. А шартылааш, чоңчу дүжүметтер кижилерниң кортук, эьдинге бак уянын көрүп — ыялап, базымчалап тургаш, сөс үндүрүп амдажаан. А аксы бош, кайы хамаанчок, кымболганга дыдык хумуң дег сөс тө каар, эш-өөрүнүң адын адаар кижини — азаның азасы. Бодунуң-даа, эжиниң-даа бажынга хан кудар кижини ол. Ындыг кижини бис боттарывыс аравыстан безин эскерип, тып болур бис. Ылангыя арай уян, кээргек, кортук, ыглаган кижилер бистиң херээжен өөрүвүс аразында хөйүн бодаар. А дайзын аразында дыка хөй арын барын ылгап эскерер чорук кымга-даа тергиин чугула! — деп, Дажыма база-ла бөгүн чүгө бо чыышты кылган ужурун тодарадып берген.

— Көрдүңер бе? Бис мынчаар шуудунга, ыңайлыынга кирип, бөлүглежирде черле хөлүн эрттир «көп-багывысты» дөгөрезин бөле сөөртпейн, өске артканывысты аргалыг-ла болза агарты артывыска

туткаш акты-караны канчаар илередип, ону канчаар-даа харыылаарын билип, бажывыс-биле харыылаар, күш-биле көржүр дээш эң шилиндектеривис кирерин шүгдүнүп турарывыс бо эвеспе; эки тура-биле — сүзүк-биле кандыг-даа албадал, хажыдыг, көгүдүг чокка киржирин утпаңар. Ам-даа бот-боттарывысты эки шилижип, хынажып тураалы!— деп, Самбажык ам эреси дам барган омак чугаалааш:— Ам айтырыглыг, немей: канчалза экил, чүнү кылырыл деп арга-сүмө сөглээри кижини бүрүзүнүн, шуптувустун херээвис көрдүңөр бе? Кым болганның хэрээнге билдинмес чааскаандырзы өйүп чоруур сагыш турбазын, дунмаларым. Аарый-даа берзе чажырбас: шупту карактажыр бис. Айтырар кижини бар бе?— дээн.

— Чугаа чок. Тодаргай херек-тир: мээң хөрээм хозап, сагыжым ажык апаады!— деп, Кожагар Комбулдай тейлээн-даа ышкаш ийи холун өрү дээрже көдүрүп каан. Ооң эреси хайнып өөрээнде черле чаңындыг.

— Бо-ла бистерни сүрүп тудар деп турар кол-кол дүжүметтериниң ат-сывы, дужаал-тулгаалы кымнар-кымнар болур чүве-дир аңар? Оода кол-колун дыңнап көрзе, кандыгыл мону?— деп, Араажы Дажымаже көрүп, дилээн.

— Ийе, оларны дөгере адап, санап доктаадып алыры берге болбайнан. Допчузу-биле: Өлчей-Очур, амбын ноян. Аскак-Ширнең чаңгы, ооң таңма дүжүметтери Ендан чаңгы; Торлук мээрең (амбынның дунмазы), Комбу-Доржу амбын ноянның оглу, амдызында аныяк дижили че харын, Дугар, Бээзи кожууннун нояны, Сагаан, Даа кожууннун нояны. Чаңгыс ол-даа эвес, элээн үр боттаң кээп олуруп чоруй халажып турар моол нояннап турдулар. Бызыя ноянга олар буу-хаа куштуг бижиктиг келир-ле. Чүү боор! Суму дүжүметтеринче шапсыр — бижиглээр ийикпе, шуут кыйгыртып аппараташ, чула хөрөктээш дагзыр. Оларның чүү-кандыг болганын ылавылап, харылзажыр айтырыг-даа чок. Сөгүрээш-ле үнер ол-ла. Оларның суму, арбанын-даа адааш чоор мен. Бо иштинге карак мунгаш бачыдап, кезжээлеп турар чүвелеривис: бо-ла Сеңгин чаңгы адашкылар, Чүрмит мээрең, Чылбак-Сат чаңгы, Саая чаңгы, Серен хүндү, Базыр чаңгы, Арыксан

чаңгы, Чамзырың чейзең, Мөңгө чейзең, Кадакпай чейзең, Байыңды чейзең, Түмен-Байыр чаңгы дээш-ле таныыр силер. Дөө Сайын ноян азы Сорукту хаан аймактан Сактаржал бээзи, Калдан хаа (дарга). Бодаган-Хоолай 5 хилини чагырган Ең-Хи хаа кыдат дээш-ле хөй-хөй! Че, хупура оларны санаваздаа мен. Силерниң бажыңар, чүрээңер оларны танып билбес-даа болза балдырыңар, чаагыңар таныыр!

* * *

Частын адаккы айы ортан. Хемчиктин суу — кызыл-үер: хам-калчаа-ла чүве! Ол үени чон-даа кончуг мактап-магадаар: «Көк хөлбенеини бээди, хек чайтыңайны бээди» дижип, көшкүн малчын чон кыштан менди ашканын байырлап, эвээш-биче-даа болза, тараалаң чон тарылга доозуп, сөөлгү андазынын көдүргенин байырлап — оваа, бугазын, оран-тандызын дагып-байырлап, бүгү чон аъттарын чарыштырып, мөгелерин хүрештирип турган үези-даа ол. Хүндүс ында-мында бир-ле наадым болур. А дүнениң-не аалдар аразында ырлап-шоорлаан аныяктарның чир-шоң каткы-хөглүг шимээни, садыраан-сидирээн аъттар даванының даажы-даа үзүктелбес!

Он-на бештин айдыңы-дыр,
Ойнап-ойнап алыылыңар.
Ортулукта чаш-ла талдан
Шоор долгап ойнаалыңар.

Черле келбес көрүнчүктү
Чеже манаар, чоруулуңар.
Челе кунну Челер-Ойну
Чеже баглаар, салыптыңар.

Өске чүве бодаваан мен,
Өөрүмден кээп айтыр.
Өле-Дайны өртевээн мен,
Өргөн дөзүн барып көрем...—

суг-суг дигилээр ийикпе, оон дендээрге, ол үениң байдалын сөглээн өңчүк-чөңгээлиг-даа ыр, кожамыктар чыжырт кыңгылаар:

Тудар болза тудуңардан,
Дуруг үне бергей-ле бис.

Дуруг үнө берген соонда
«Дургун» атка киргей-даа бис...

Кагар болза кагыңардан,
Кара ханым ишкей силер.
Кайгал эрниң арыг ханы
Халас барбас көргей силер...

Ойнап чораан ажы-төлдү
Ойлаткаштың канчаар силер.
Ойладып-ла турар болза,
Оорга-мойну ыргая бээр.

Анаа чораан ажы-төлдү
Аттынгаштың чоор силер.
Аттынып-ла турар болза,
Ала караа согурарар.

«Моон ангыда бистиң бо-ла Хемчик унунда кал-баа-биле нелтерей берген каржы-дошкун ноян-дү-жүметтерге удур ырларывысты кандыг-даа нары-шээр чокка ырлажып турарын боттарывыс дыңнап тур бис. Бистиң өштүглеривис ону дыңнааш, мырыңай-ла өдү чарлып, өртүн кыпсып турар. Ону хере-чи-барымдаа кылдыр мурнунга тудуп, үстүкү-албан таңма черлеринге чедип турарлар болгай. Мону чү-ге коптарыксап олур сен?— дигер.

Ужуру мындыг: Хемчик унунга кандыг-даа эпке хажагай, азы хоойлу-дүрүмге каржы, төрө ёзуга ча-гыртпас дүржөк, сандараан-самыыраан дижип, чү-нү-даа бистиң кырывысче чууй каап турары бо!— деп чүвени билир херек деп олурарым бо-дур. Бу-рунгу улустуң мерген сөзү: «Кемниг-ле чүве менде бе? Кертик-ле чүве теведе бе?» дээрзин ажыглааш: «Кемниг-ле чүве бисте бе? (Хемчикте бе?) Кертик-ле чүве теведе бе?» деп, боттарывыс айтырттынып, шүгдүнүп боданыр хүн келген.

А шынында бо хоойлу-шаажыны холунда туткан Бээзи, Даа кожууннарның моол, тыва ноян дүжү-меттери төрө херээн чөптүг, шынныг уштап-баштап турарлар бе? Оларда буруу чок бе? Че, дөө талыгыр Орхон, Бээжинде хааннар, беглер, Богда, Ваң, Күн-вернин, азы шажын бурган херээн сагып-чүдүүрүн баштап турар камбы, соржудан эгелээш кегээн, кудукту, хуулгааннарның херээн бис барып караа-выс-биле көрбээн, ырактан-на чалбарып чоруур бол-ганда, оларның эки-багын билбес-даа болгай-ла бис.

А бо кожуун, суму иштинде бисти ай-айы-биле, чылчылы-биле холда тудуп баштап олулар «хайыраканнарывысты» чүгле арнын, адын таныыр эвес, оларны бис баш-мээвис, угаан-медереливис, харындаа кызыл эдивис-биле танып чор бис. Олар биске каракта чам, боостаада доора чыдыпкан сөөк, даван-даякты кадап чыдар теннер-ле болгай. Оларның кара туразында «магалыг» аажылалдары балдырывыс эъттеринде, чаактарывыста балалбас таңмалар ол-ла болгай. Ону канчап уттур бис. «Өжээн кыры-вас...» дижир ийик бис бе?— деп, Самбажык, Дажыманың кайызының-даа сагыш-сеткилин өйүп келген бодалдары ындыг.

Шуулган

Хемчиктин Даа, Бээзи ийи кожууннарындан хаан чериниң бедик чергениң алдын саңынга өргүүр албан-үндүрүгнү чүгле озалдадып турар эвес, харындаа чизе-никтада айыткан саңындан чоорту-ла кудулап турар. Ооң-биле чергелештир кирип турар албаның үне-шынары, өн-хевири дыка баксырап дорадаан дээрзи чүгле амбынның чызаан таңма черинде билдинип турар эвес, дөө үстүү Улаастайның Хевей амбын каш удаа эскерип, ол дугайында Танды Уряхайны эренгейлеп чагырган амбын Өлчей-Очурнуң бодунга угудулга бижик келгилээн. Ол улуг дүвүрөнчиг болбааже!

Шыяата. Башкы таңманың албан черинден Бээзи, Даа ийи кожууннуң кол-кол баштыңчылары: Бээзи кожуунну чагырган дарга-ноян Сагаан, Даа кожуунну чагырган даа-ноян Дугар оларны баштадыр ийи кожууннуң чызааннар черинде албан-херек баштаан кол-кол дүжүмет нояттар болур Бызыя, Чүрмүт дээш ийи кожууннуң 17 биле 10 каттышкыш, чээрби чеди сумуларның чаңгы-хүндүлерин шуут-ла Самагалдай-же озал, чылдагаан чокка кыйгыт ёзузу-биле келдирип шуулган-чыыш болдурган.

Чайның башкы ай. Көк үнүп, хек эдип эгелээн. Самагалдай хүрээзиниң кол Шоожа (карачал чон, ону Шогжаа бурган-даа дижири, инек дег ийи мыйыстыг бурган) дуганында база-ла бир мөргүл-хурал болган хевирлиг: бүрээ, бүшкүүр, шан, кеңгирге, коң-

га, дамбыра дааш-шимээни-даа аажок көдүрүмчелиг. Ону долгандыр база амбын Өлчей-Очурнуң чырыткыланчак: кара хилиң хаяапчалыг, хендир-кара удазын ийи үш алды базырыглыг, үш кожалаңныг, ак торгу додарлыг, кызыл чээктиг өреге — чалаалыг мукулчак ак — каас-шиник бурган өргээзи болгаш оон ырак эвес бодунуң саадаар-хөлестээр ак өргээзи хей-аът болгаш өске-даа тук-салбаа салбаңнаан. Ол-ла бүгү-нү долгандыр одагалыг дүжүмет, оргумчулуг лама-хуурак, база каастанып кеттинген кадын, агай, эгээ-че, аныяк кыстар чергелешкен моолдап-тивалап хөөрешкен каткы-иткилиг, харын-даа байыр-наадым-ныг.

Шак ындыг байдалга сүзүк-идегел-биле чоргаар-ланыр кыргыс, чооду, шалык, соян карачал чон-даа эки аъдын, эзер-чүген деринин көөргеткензиг хүртүүн чөлзип, чырааладып каап, барып дойлуп тургулаан. Шак ындыг байдалды Хемчиктин дургун-кашкын яла херектиг кижилер сүрүп, кайгап-харап турар куду чергениң бөдүүн дүжүметтери: «Мындыг бурган-чүдээниң, сүзүк-идегелдиг черге кара багай сагыш, каржы-дошкун аажы-даа турбаа дег. База-ла Чадаана, Барлык хүрээлери дег, улуг Хемчик ыш-каш Танды Тывазының база бир буянныг, чырык чаагай булуну-ла-дыр. Маңаа багай-ла чүве болбас дег» деп бодап, дуган-хүрээге кирип тейлеп, хүртү-маанайларны улам дүргедир эргилдир чөмөп-даа чоруп тургулаан.

Ам чүү боор. Улуг-улуг ноят-дүжүметтер амбын-нын чызаан таңма черинде дүжүлге олбук мурнунга холунда актыг, аксында шынныг мөгөйип бараалга-гылаан. Чугаа-соот-даа эгелээн.

Өлчей-Очур дээрге даштындан көөрге, ортумак чергениң дурт-сынныг, чингежек, харын-даа чаза-дак боттуг, кырланзымаар думчуктуг; додукканзыг ышкаш кылаңайнып көстүр кара-сарыгзымаар шы-райлыг эр. Карактары дошкун, шугул хевир чок, харын оожум, кончуг кап-кара баштыг. Омаа тода, эриннери чуга, черле ёзулуг азиязыг — сал-ойбуну-даа чок. Аътка мунар, эътке ынак хүннээрек Танды-Өвүрнүң оолдары хевээр эр-ле болган. А иштин кым билир? Кижини эрээни иштинде-э! Ам барып-ба-рып Улаастай, Орхон чедип улуг хээли-өргүл тудуп

тургаш чангы-чейзең чергениң тогус одаганың бүгүдээни чагырган амбын болуп алганы ындыг амыр бе?

Чугаа амбындан эгелевээже. Улуг аар дошкун, дыңзыг хөрөк үнү-даа чок. Ындыг болза-даа Хемчиктин ийи кожууннун кол нояннарының арыннарынче кезе-ле кадалдыр, өрүмнелдир байысаай көрүп олура чугаалаан. А чугаа дээрге-ле чүү боор: кызырап хоожураан иезиниң этпес эмиинге тотпаан бызаа канчаар моннап-моннап сорар ийик, олзуг, албан-үндүрүг, өргүл, чүге хожудап, эвээжел, тоомча чок, харам апарган. Хаан силерден чанньп, мөгейип, дилээр бе? Чагыртпас, төлевес дээн силер бе? Албан-хүлээлгенер уттуп алган силер бе? Ындыг туруп болур бе? Арыг, чөп-биле күүседир силер бе? Ол-ла кудай бүргеп, чайык-чаңныын карангыладыр диргеп кээп-кээп, оскундура часкаш, аязы хонуп, тыртыла берген. Айтырыгларның харызын манааны ол.

Хемчиктин чонаяда-ла от-көс бузурадыр өртембардам, тос эриниң бүгү-ле херекселдерин чайып ойнаар ноян, дүжүметтери барык-ла таакпы тыртым хиреде өлүг-дири билдинмес, шупту-ла баштарында тос-таңма паш дег калбак даштар-даа кедип алганзыг: шүүргедээн эзирден хораан торлааларзыгдаа тулгамдаан. Аңаа дооразындан көрүп олурган амбынның бир каржы дүжүмеди көрүп олура дөстүнмээн-даа хевирлиг, бир болза: «Таптыын ол боор! Билиндиңер бе? Азы ам-даа эки билиндир, хөй эвес, бежен-бежен манзы-биле куруккан чымчак черлериңерже айыс четтиртир бе!» дээнзиг:

— Чаа! Чүл!— деп, алгыра каапкан.

Аңаа харын шупту далган дүжүметтер одага, чинзелери сирлеш кынып менеп, миннип келгенер.

— Аа-а, мындаагылар өттүр-ле оваарып айытты!

— Ужур шын. Бистиинден озал, хажагай бооп турарын билиндивис дээр ужур-даа чо-ок!— деп, кажар, хоочун бөрү Бызыя ийи чалгынын далбайтып каан каарган дег, амбынче сөгүрүп, ширтек үзүп барып дүшкен. Өске нояннар ону эдерген.

Оон-моон-на кандыг-даа ужурал, хай-бак, шаптык моондак чылдагаан сөглевейн сири-кавы ыглаңайнып, дуруяа дег далбаннаар бо-ла.

— Бо хамык хүн, ай, чыл бүрү албан, үндүрүг хавырып турар сумуларның чангы, хүндүлери чүге ыт, шимчээшкин чок олургулаар чүвөл? Боларны шуптузун ыдыктап, даргададып салгылапкан чүвөлөр ирги бе?— деп, чызаанның улуг дүжүмеди, амбынның чоок төрели Торлук мээрен айтырган.

База-ла аанакайын улуг, биче дүжүметтер аастарында төктү бээр эртине аржаан пактап алган ыш-наш бот-ботгарынче көржүп, ылбынайнып олургулаан.

— Чаа, менден айыткап болур ирги бе?— деп, Дажыма чангы амбынның бодунче көрнүп, ээлдек, дидим мөгөйген.

— Ол-ол харын! Сөглөп тур. Бо бистиң чызаан дүжүметтеривис-биле таныжыңар!— деп, амбын сөс эреп каан.

— Мен болза Даа кожууннун 10 сумузунуң бирээзи биче ховалыгларның хүндү албан дужаалдыг, оларның албан-үндүрүүн хавырып чоруур албаты мен. Албан-үндүт озалдап, ооң өң-шынары кудулап турарын ону хүлээп ап, аппарып дужаап турар амбынның бедик чергези өттүр болгаап чарлык болду. Ону дыңнап хүлээп четтирерден өскээр чүнү айыткаар. Думчукка керттер ужурлуг бис. А ол албанны эккеп өргүп турар бистиң нояннарывыс мындаагылардан ыт чок, ак-кара ашпайн саадап олурарлардыр. Ынчангаш өссүген мен маңаа диттип, шованайнып, каш сөс айыткаар дээш туруп келгенимни кемзинмейин өршээрин мөгөйип дилээн аңар. Чүү-даа чүве ужур-чылдагаанныг, актыг-каралыг. Хат чок болза хаак бажы чоп мөгөөр? Кара тал чок болза сааскан каяа уялаарыл? Бо албан-үндүрүүнүң кудулап турарының ужур, чылдагааны чүдел? Ону амбын мындаагыларның бедик дүжүлгезинин мурнунга айыткавас аргажок: бүгү Таңды тос кожуун билир — бистиң Хемчикке бо чоокку үелерде улай-улай улуг хай-бак таваржып, бирээде, «бурган думаа» болгаш хөй-хөй өг-өреге ээн калды. Анаа «бурганнаан» кижини санын санавайн, бак-ла чүве ыңай турзун, багын чугаалаарга бачыт арыыр, өршээ хайыракан. Улуг долу, чайык-үер болган соонда шерги дег болган чүве-ле болгай. А ол өлүмчидим болурга, лама, хам аксы-барылга дээр. Ки-

жи амытан төрүүрде бир дойлуг, өлүрде бир дойлуг. Аңаа база-ла мал хөрөңги үнөр. А ээзи өлүп, ээн калган мал аң-мең болуп хуула бээр эвес. Аш бөрү, кускун, сааскан дою болбайн, кайнаар баарыл? Ийиде, улуг хамчык-чут дүшкеш, мал кевирт өлдү, кажаа куруг калды. Ол чут чаңгыс чыл болгаш арлы бээр эвес. ооң когарал-шүүдели үр уламчылаар болгай. Мен чаңгыс биче ховалыгның когарал-ядаралын айыткап тур мен. Ол халаптар бүгү Хемчикке, харын өске-даа кожуун, сумуларга болгулаанын дыңнаваан кижичок. Бак халап сураа каяа-даа чытпас. Чүгле мээң сумумдан хораан мал бажы муң-муңу-биле санаттынар. А ол чок малдың чизе-данзызы саазын кырында хевээр. Саазын чүс-даа чыл балалбас чыдар-ла болгай. А албан-үндүрүг онаарда, ол сан-данзы барымдаалап онааган болур. Ону кым төлээрил? Дажыма чаңгы өлгениниң сүнезининден негээр бе? Ол сүнезинни лама, хамнар эки үдеп, сонгу мөрүн кылган болза, эрлик оранынга бурган-дываажан оранын тыва-ла бээр ыйнаан. А ядамык чединмес кижиниң сүнезинин үдевээн болза, мында Хемчикте чевег-хөөрүндө ораалаң-бук болу-даа бээди ыйнаан. Олардан албан-үндүрүг негеттинмес. Мен канчаар, арга-чадаарда арбан, суму кырынга салып хавырар-дыр мен. А арбан, суму дээрге-ле ооң чону, албатты арат-ла болгай. Ол бодунуун мөлдү-калды төлөп олурар. Эвээ-жеп, кудулап турары ол. Оон ынай. Дүк албанның саны, шынары кудулап турары база-ла илден. Хемчиктиң кол-кол алды-киш, дийн дээш өлүктүг орантандызы тус-тузунда бай шыырак ээлерниң холунда, эки аңчы-даа болза, яды-мөчүт кижилер оон аннаар эрге чок. Эки-ле дээрге ол бай ээниң аъдын мунуп, боозун чүктээш тып эккээрге, кайнаар баарыл? Илден. Боо, ок-чемзек: дары, коргулчун орус, кыдат бай садыг бүүзе черлеринде болганда хан сактыг кара киш хаанның саң-чызазынче маннавайн баарын дүжүмет көрбес, дыннавас караан хаптап, кулаан кумнап алган эвес. Ону канчап, чаларадып, чизе-данзыны удаа-дарыы чаартып турарын маңаа шынын айыткаар ужурлуг. Шын күчүлүг, шынар ачылыг! Бо-лайын, аңар!— дээш, Дажыма мөгейгеш, олуруп алган.

— Че, чүл? Дыннап алдыңар бе? Бээзи, Даа

кожууннар нояннары!— деп, амбын ноян Өлчей-Очур мырай ээгип, нояннарынч карактарынче бир-ле чажытты дилээн ышкаш өрүмней көрбүшаан, дынзыг үн-биле оттура аарак айтырган.

— Аа-та, дынналы бээди аңар — джип чалбаш дүшкен.

Шак ындыг үеде кортуу ховаган дег, чалданчаа сааскан дег ноян-дүжүметтерге — турар дээрге балдыр ырбаннааш, үнер дээрге эжик ырак.

Ооң кырындан амбынның чызаан дүжүметтеринде Хемчик нояттарының кежегелеринче бир көрүп, чаактарынче бир көрүп, өргээ эжинде дарган шаагайларже бир көрүп, бүдүү билээн сывырып, холу кижип олургулаары база илден. Бо хире улуг чыыш — шуулган болган черге кым бирээниң уянгылыг човуур ырын дыңнавайн, ооң чаагының бак ханын арыглавайн баарга кайын болур! Ындыг турбаан чүве-дир ол.

Кыйгыт келген

— Чоп кончуг чиде бээдин, хөөкүй эжим. Чай дүже бээрге ындыг чүве бе? Чалгааранчыг, сагыш-сыранчыг-даа чүвел моң!— деп, Дажыманың кадайы Дырыш, кажангызындан-даа артык чассып, кирип келген ашаанга хөрөөн дөгеп куспактанып, ооң чиңзелиг бөргүн уштуп, аптара кырынче салбышаан:— Куруң чежип, тонуң-хевин уштуп, аыш-чем ижип дыштанып көрем. Даштын изиин көрбедиң бе, күжүрүм!— деп, эргештенип уткуп ап турган.

-- Үш-ле хонарымга сакты бээриң ол-ла бе, чаражым? Таан-даа кончуг уян сен ийин. Орлан кызым, Дарташпаным кайыл?— деп, Дажыма торгу тонуң чыышкын кырынче кагыбышаан айтырган.

Ол аразында кадайының эргештениинге харылап, ыак куспактааш ийи чаагынче элий-солуй чыгтап-чыттап, мойнун суйбагылааш, серлиг орун кырынга көдүрүп барып олурту салырга, кадайы ооң мойнундан салдынмайн, ооң арны-бажын дөстөк хөрээнге ыак чыпшыр кужактап алган.

— Моон соңгаар мени ынчаар көдүрбейн чор, ачазы, мында кижип бар-ла болгай — деп, кулаанга

аксын чедирип, өөрүшкүзүндөн тыныш дакпыжап, сымыраны аарак аас-кежиин илереткен.

— Ок, көдек, чассыгбайым. Сээң чаш кулун дег, чаптанчыыңга билинмейн бар частым. Че, ам-даа урууң дег көнгүс чинге, сувай-суурга хевээр-дир сен ийин мон, чаражым!

— Ойт, урууң даштын сидиредип келди көр! Демин чаа-ла хойже ырлап-ырлап халыткан чүве. Сээң келгениңни көрүп каан-дыр — дээш, Дырыш ожук-пажында-ла барган.

— Ой, ачамны! — дээш, эжиктен-не ийи чалгынын далбайтыпкан оолдуг ангыр-даа ышкаш, ачазындан халып барып куспактаныпкан, думчуун ачазының хөрээнге дүрбүп, эник дег чыттап-ла турган.

Ачазы боду-биле дең чыгыы мөге-шыырак, узун апарган уруунун дурт-сынын, ооргазын уннажып бадды барган чоон кара кежегези-биле катый куспактааш, ооң мүкүлээжинче улай-улай чыттап-чыттап салгаш, уруун бүдүн көрүнчүк дег көрүп тура:

— Че, мени сактып турдуң бе? Ам амырадың бе, орланмайым? — деп айтырган.

— Сагынмай, сен уттуп алганыңда! Кулунчак дег киштээр мен бе? Даштын өглер ишти кайгаар ыйнаан. Сен дуу Хемчикти кежип олуруңда, дөө Даштыг-Тей кырындан харап алгаш, бар-ла шаам-биле алгырып ырлаарымга, дыннанас болдуң чоп. Ооң-биле кады бо ангыр, кас дуруяа деп чүве мырай үн үспес.

— Мен бодум ырлааш безин үнүм дыннанас чордум, чассым. Оларның аразында сээң үнүң база кээп турган болгай аан. Сээң үнүң каш янзы эдип келир хомус-ла болгай, чассым.

— Каям ачазы, бо шайдан аңгы эът база бар, чылдыптайн бе?

— Ийе, ийе! Хөөкүй авай. Мен ачам-биле бир тавактан чемненир мен! — деп, Дартаана — Дарина алгырган. Авазы хамык чемин эзип, дөрге салып турда, Дарина: — Сөгледин бе, авай? — деп, оожум айтырган.

— Че-че ачаң чемненип алзын, уруум. Ону чоор сен — деп каан.

Дажыма ону бүдүү дыннааш: «Бо ийи авашкылар эвес, угбалышкы кызыжактар дег чүвелер...»

Чүнү-не чажыртынып олурлар ирги, хөөкүйлерни!»— деп бодап каан. Үжелээн дөрге улуг хола тавакта эът, донгууда шайын долгандыр олургаш, хөөре-жип, каттыржып, Дажыма эътти бичелеп кескеш, бирде уруунуң аксынче, бирде кадайының аксынче суп чемгербишаан, чип олурган. А олары амырап, кушкаш оолдары дег аастарын ажыдып, мурнун былаажып, чассып олурганнар. Дажыма ону ажыглааш, уруунуң, кадайының черле көрүп мага ханмас чараштарын артында дөмейлеп, өөрүп, чаптап олурган: карактары улуг-улуг кыдырык кара, чаактары хан херээн долбанныг кызыл, хавак кирбиктери дүккүр, ээтпек хараачыгай чалгыннары-ла. А диштери— шуут ак-чайт, шилип, деңнеп, дескилеп, дизи каанзыг, далайың эртине таназы дег, кылаа дозузу мырай чайынныг. Баштары шала дыдыраш ээрилгелиг. Оон үнген чаш-кежеге тудум-тудум, артында-ла аар-аар. «Чажы чоон кыстарның даайлары аас-кежиктиг чүве дээн. Эки-ле-дир ийин» кылдыр бодап каан.

— Чаа, пат-ла тодуп, четтирдим, чаштарым! Магалыг-ла амданныг, чаагай аъш-чем-дир. Сээң аваның холунуң чемзиинге амдажып калган... Өске аалдарга чорааш орта-ла тоттур чемнени албас-тыр мен ийин, Даринам. Қаям, аваны кускактааш, ийи чаагын элий-селий чыттап каг!— дээн.

— Қай-кай! Шымда! Ачамны мурнай сени чула чыттап кааптайн!— дээш, Дарина сылдаглап чассааш, авазын кускактааш синниге-ле берген...

— Ой-ой, дадайым! Улуг-ла тайга дег кыс тургаш кижиниң эмиинге кээрге кончуун, өршээзин! Мырай чашсыва, эпчок чүве-дир моң, Даринам, ойт!

— Чажын, улуун ылгааш чоор сен. Кызыр ээл амдажаан кызырактар база чоруур-ла болгай але?

— Ой-ла! Ам менден чажырып чүнү сымыражып олурдуңар? Чугааланар че!— деп, Дажыма негээн.

— Ой, шынап, мен чугаалап берейн бе, авай?

— Че, дыка хөөретпейн, оожум чугаалап бер, уруум.

— Сен аъттанганың соонда... м-м...ийи хонганында кожуун чызаан черинден элчи келди, ачай.

Бис... бис-даа эвес, авам арай корга берген: «Кайы хире бачым, далаш херек чүве ирги бе, анар? Бо-ла сумузунуң арбан-дөрбенин кезип чоруткан, өөндө чок-ла кижидир.—«Гм! Бачым болбайн канчаар чүвөл! Ноян боду-ла: «Саадап, ол-бо деп, былдамыштай бербезин! Бодуң туда эдертип кел!»—дээн. Ам кайыын ону тып ап болурул? Ыракта бе?»—деп, шыңгызы сүргей ийин оң, ачай.

— Фу! Оон чоп сестир чүвөл, Дырыжым. Сени бодуңу-даа кыйгыртып келзе, чүге тоор сен. Тыва кижидир бе? Моол чарылга шерии эвес-тир бе?—деп, Дажыма элээн элдепсинзе-даа кадайының дүвүрээнин оожуктурар дээш, артында-ла ооң чапынче чоокшулап, мойнундан суйбап олура айтырган.

— Тыва элчи-ле чорду. Арай-ла ёзуургап, «ноян боду!»—дигилээш, мойну ээлбес, доң чүве-ле болду. Хирези чызаанның бир-ле бичии дүжүмеди хире.

— Ынчаарга-ла чарылга шерии эвес... Оон?—деп, Дажыма хөг эрээн ышкаш сонуургаан.

— «Кайдал? Ооң ырак-чоогун, бис кайын билир бис, анар. Чай дүшкен, хем, суг улгаткан. Аалдар чайлагларже көжүп турар. Оон өттүр кожуунче-даа каккан магат»—дидим.

— «Чүл? Мен ону маңаа манап чыдар мен бе?..» деп, чарбык сөглээр хире... Ачам арбаннар кезий бергенде он-даа хона бээр кижиди боор. Бөгүн-даарта келбес-ле боор—дээш, мен өнедиин кымче-даа көрүнмейн өрү хараача өттүр хүнче көрдүм денсен, ачай.

— Оон, оглум?

— Авамның куткан шайын, салган быштаан улаштыра каггылапкаш, кегире каггылап, таакпылап олура:—«Че, көрдүңер бе? Келири билек-ле: доп-дораан ноянга четсин! Бичии-ле саадаар болза оларлар уурлап, база дагын аът каксыр эвеспе!»—деп, бо-ла. «Ол боду дүжүмет—албан кижизи бистен артык билир болгай аан, анар»—деп, авам олче-даа көрүнмейн паш-савазын эде каап ажылдай бээди. «А ноян боттары чызаанда саадап олурап ирги?»—деп, мен айтыра кааптым оң, ачай. «Ийе-ийе! Сөглээр дээш утту кааптым. Адар-Төште чайлаанда эвеспе»—дээш үнген ол-ла.

— Ол ноянның сени чоп далажып кыйгырты бергени ол? Дүүреп-даа турдум — деп, Дырыш ашаандан шала оожум үн-биле ылавылап айтырган.

— Че, чоор силер... Сакты бээди ыйнаан. Ам чайлагда хөлестеп, көөргеттинер дидир ийнен. Ооң кыйгыдында кижини өөрүүр чүү дээр силер. Дошкун Даа Базырны билбес эвес бис. Ооң черле чөптүг билир чүвези бар ийикпе. Өөлет ноян Сагаанның сээгин хойзуп олур ыйнаан.

— Че-че, сен олар-биле адааннажып, шугулдай бербеден, Даринаның ачазы! Ынчангаш дораан сөглээр хөңнүм чок турдум ийин...

— Сен харын ам, шугулдап, сертилеп болбас сен, авазы — деп Дажыма кадайының куржаглыг мурнунче ийи холун амырлаан ышкаш сунуп айыткааш, кызынче айтырганзыг көрүнген.

— Мгы! Мен билир-дир мен ийин, ачажым! — дээш ийи холун ачазын өттүнүп бараалгай сунгаш, куспактапкан.

— Орлан чүвемни! Билбези чок: улуг хуулгаан төлгечимни! Аванга дыка аар паш көдүртпө шиве, кызым!

— Мен даарта сээң-биле кады барып эш бооп чорууйн шүве, ачай?

— Чок, хоржок! Сен дег чараш, бичини кижини баргаш көөр солун чүве чок... Өк-аай ажыл кылып турар чызаан таварааш, ноянга баар мен, эниим.

— Ол дошкун нояның хол чедип кагар-согар деп барза, аъттангаш, четтирбейн кел, шиве, ачай!..

— Ойт, ынча шивес! Мооң черле бодавазы чок! — деп, авазы уруун ай дээн.

— Че, ачаң тоор ийикпе. Чассыг, уян аваң коргутпа, эрезим. Меңээ болчуп, эш болуп чоруур деп турар ышкакжыл!.. Че, эки ырлап хап тур. Чайын Чадаана хүрээзиниң Майндыр эргилинге барып аът-даа чарыжы мунар сен. Аваң үжелээ хапкай бис. Удавас таңды дагаан черге-даа баргай бис.

— Ойт, шу-у! Күжүр ачай. А-а богда, беш-адыр мөңгүн илчирбе бажында чечектер конгурактары халаңайнып чоруур кулак сыргаларындан Мөңгүн-Дарганга чагыдып-ла көрүңер, ачай, авай! Чүс тейлэйн! Чүзүн сыгайн! — дээш, Дарина девип үнген.

— Өршээ хайыракан! Чоп кончуг дүрген өзер чүвел! Чайгы ай чечээ-ле!

— Ынчанмайн канчаар! Он-бештээн. Черле орланы... Сен-не олчаан! Каазыргаа безин сени дөзээн!

— Че-че. Чеже-даа болза чагыыр, садар-эдилээр ол-ла, эжим! Мен олурумда кулак дээрбээ, сырга, чүстүк, билзек, салбак, чавага, чалаа-кара суглар кай баар ол. Оюнчук-тур оң, эжим!— деп, Дажыма өөрүп хөөрээн.

Биче ховалыгларның Дажыма чаңгы көк торгу тонун кедип, ак чиңзелиг бөргүн кеткеш, Чоон-Боразын мунгаш, кожууннун нояны («дошкун-дааның») Базырның Адар-Төште чайлаанче хапкан. Ачазы ол-ла ыяк чазанып, кеттинип турда, бүдүү көрбээ-ченнеп, ылавылап турган чассыг, чараш кызы авазындан айтырган:

— Ачамның ол чоп бар шаа-биле чазаныры ол, авай? Аргында-ла мөңгүн толдалыг кыдат бижээн безин чидиди чанып-чанып астыр чүзүл? Аьттанып турда көөрүмге, мырай-ла аныяк, чаражы дам-на барган аан!

— Ой, дадайым! Ол ачаңны чүге шинчилей бергениң ол, урукужуум! Ноянга бараалгаар кижиге, ам боду база дүжүмет, ат чергелиг кижиге ынчанмааже хоржок. Ёзузу ыңдыг. Ачаң черле каяа-даа суспаргай, бөлбүргей чоруур ийикпе?

— Бир-бир бодаарымга, кайы-ла-бир тоолда Ай, Хүн хааннарның алдын даңгыназы дээш адаан-мөөрей, адыш-чарышка барып киржир дээн эрес-экер маадыр-даа сагыжымга кирип: «Ах, мен ыңдыг ачам дег эр болуп төрүттүнген болурум кай!»—деп, адааргап-даа турдум ийин, авай.

— А сен, кыс болгаш, чүден тудан сен ынчаш?! Кижиге боду-ла экер-эрес болур дизе — сурумаккай, дыңнаан, көргенин утпас. Улуглардан, чонундан, ол харын: тоолдардан өөренип чоруур болза, кижиниң эри, кызында эвес. Тоолдарда «Чечен-кыс, Бора-Шээлей ышкаш кыстар кандыг ийик?! Мунгарава, орлан кызым. Сени амдыгааштан-на: «Дажыманың кызы адазының чүгле орланын, чаражын дөзээн эвес, оң угаан-сарыылдыг: эрес, дидим, кортук, чашпаа, мегечи эвес, сыныш чок шынчызын дөзээр хире-дир!»— джип бо таныр-билир аалдар иштиниң эр, херээжен чону чугаалажы берген-дир. Аңаа эр аннып, менээргенип, бодун тогдунмас чү-

ве боор, кызым. «Ыттан чавыс, хойдан оожум чоруур чүве боор»— деп, ачаң чүү дээр ийик, моң? Улустуң үлегеринден аан. Ачаң оон ыңай моол үлегерлерни номчааш, утказын биске очулдуруп берип олурап ышкажыгай.

— А сен ачам аъттангаш чоруптарга, ооң соонче чүге сүт чаштын, авай?

— Ээ-че, ында кижжи кайгаар онза чүү боорул аан. Бо чоннуң чаңчылында: «ол кижиниң оруу ак, кара бак аас-дылга кирбейн актыг чорзун!» дээн күзел-йөрээл-дир ийин, уруум. Барып-барып нояң черинден бачыдап кыйгыртып турарга, аңаа карадап сезинген чөгенчиг бодалым-дыр ийин. Бо шаг-төре арай багай. Аас-дыл, хоп-меге, оон кедерээрге оор-дургун дээш сүрүп, тудуп канчап турбас-тырлар. Кыс апарган кижжи ону эскерип, боданып, кым болганга иштин-хөңнүн-даа сөглөп болбас. Харын бодун кичээңгейлиг кулак салып, кижилерниң ишти-ки эрээнин сонуургап чоруур херек, кызым...

Дажыма аъдының аксын сала каап, челзип-челзип сеткили сергеп, оожум чортугулап, ыраккы-чоокку бодалдары оон-моон чыгып кээп, олары-биле ыяк сүмележип, харын-даа чамдыктары-биле маргыжып, сөс кагжып тулчуп чоргулааш, черниң ырак-чоогун эскербейн чораан.

«Шак бо-ла бүгү хомушкунуң ырмазын сыккан каржы-дошкун, ужуру болза Бээзи, Даа кожуун-нарны үгер-дааларның кайы өөделни боттары нояннап чагырбайн, дөө-ле моолдан өөлет-дарга Сагаан кээп нояннап, бодун камгалаан «шагдаа шерии» 7—8 кижизин ол эдертип кээп азырадыр, эмчизи дээр кеңгирге ижинниг, хирээ диштиг ламазын эдертип кээп, хүрээ-хиит херээңге кириштирип шартайтыр азырадып, дагыдып турар. А тыва нояң аттыг чүвези, ол сөс-домак билбес, чоннун кандыг-даа качыгдал-човуланын бодавас, чүгле үзе, хоозурады хавырып чиирин бодаар Сагаанның чалчазы-даа ышкаш, хөлегези-даа ышкаш анаа огланып олурап.

Даа кожууну оон дора. «Мени тыва кижжи дээш нояң дизе-даа, бо моолун эккеп олуртуп алган. Меңээ херек бажы билиндирбес. Эки-ле дизе: «бо чагырга хүлээвес, харын удурланып, өш-биле оларны кыдат, моол, орус-даа чижең садыгжыларны

оорлап, үптенкен ийи-чаңгыс кайгалдарны чагырып чадааш: «Боларны сен кыйгырт, тут, өлүр-даа, камхайыра чок эриидеп, шүг! Бээр менээ дөө амбынга шынгыы дайычылап эккеп бериңер!»— дээр ол-ла. «Сагаанның, Дугарның холу-биле эвес, Базырның холу-биле хан төп, кижиге өлүрүп, киш өрттедиң турзун!»— джип олураарын чоп билбезил? «Буга коданынга мөге» дээш бодунуң чонунуң актыын, каралыын ылгап, болчуп деткип турза? Бодун-на ноян деп хүлээп, сөгүрүп турда, тыва кижиге чону-биле хүннүн-даңның ужуражып, хүрүн-чудун айтырып турза? «Чүгле эккел-ле, эккел! Хак-ла хак!»— дээр ийикпе, чүгле шаагай, кымчы-хаак дылы-биле чугаалажырга, кым чеже хүлээр? Чеже дөзер. Төре херээ оон ирип, куяңнап, дештип турары бо-дур»— дээн бодалдар ымыраа-сээк дег үглөп-ле тургулаан.

Ох! Адар-Төштүң арт кыры мыя бо! Чайлаглар. Көк хөлбөңнээн, хек чайтылаан. Хөлбөң ногаан эзим-арганың чыдының чаагайын!

Ноянның чайлаа туржук, ак өргээзи-даа көстүп кээп-тир. «Ча, канчаар-даа чугаалажыр чүве болза, дүрген-дүрген ужурун дыннааш, магалыг чаагай чай-биле чугаалажып чоруур-дур, шу!» дээш өндийин челиш-биле аал коданынга кирип, ноянның шала коңчак баглаажыңга дүшкен. Бир кочага өөндөн үнгөш, ноян өөнче ыгыйтыр басып кирген. «Даштын аыттыг кижиге кээп, силерниң баглаажыңарда дүштү» деп медээлээри ол-дур дээрзин Дажыма билгеш, өргээге кээп ооргазында азынган бижээн дүжүрүп, эжикти ийи-холдап ашкаш, эжик бажындан айыс ап мөгейген кылдыр ээлбишаан кирип кээп, ноянче:

— Амыр-ла!— дээш күдүк басып бараалгаан.

Дөрде олурган ноян:

— Мен-дээ!— деп, үнү-даа шоолуг дынналбас, эрни шимчээн ышкаш болган.

«Нояннывыс бөгүн ындыг-ла чазык-аяс эвес-тир» кылдыр бодай тыртып каан. Ёзу кылып, ээлдээ-биле маны хөөргезин аппарып сунган. Ноян хөөргени ческинген, азы чиктигзинип көргөн ышкаш салаалар бажыңга тудуп олура, ынаар думчуунче углааш, дедир холу-даа ээлбес углаан. Дажыма дүрген барып дедир ап, солагай быктында азынган

хавынче суп олура, агайже карак ужу-биле көре каапкан.

Ховаганнар-биле хээлеп сиилбээн серилиг ыяш оруннуң баарында ооң солагай холу-биле чөленгеш үлгүүрже көрүнгеш, Дажымадан беглээн-даа чүве дег касты кестүп олурган. Демин-не кирип келген чарылга эр эжик кастында даш көжээ ышкаш турбушаан. «Бо хире дөтөм, делгем чаагай чайлагга олуруп алгаш, боларлар ийиниң ынчап дуннуккан кара булут дег хөлүйжүй берген олургулаар ужуру чүү ирги аар? Ноян кижиде деп, хүндүлөп, хөөрге сунарга, белен ширээзиниң кырында хөөргези-биле солчуп харыылаvas: ужур-чурум үрөп олурганын мооң көрөм!»—деп, иштинде хорадап,— боларның оозундан кым коргарыл, ынчаш! Сөөскен бажында ыт дошказы-дыр оң. Ынаар сыккырган-даа херээ бар бе»—дээн бодалдары-биле Дажыма улам чазадак олургаш:

— Мындаагылар мында сол-чаагай-ла чайлаглап олур ирги!—деп сөс эрээн.

— Көрүп олур силер ыйнаан!—деп, эң баштайгы-ла бузу ажыттыңан сөзү ол болган.

— Серийн салгынга көгү хөлбөңнээн, эзимнери чиндиннээн, ана ала-чайгаар-ла ырлаксанчыг чайлаглар-ла болгай бо, аңар. Сеткил-сагыш сергеп көрүп келдим...

Ол чугаалап олурда, ноян соруулдуг даңазыңга таакпы диге берген. Хүндү ёзу ындыг, Дажыма тура халааш кыскаш-биле көс эзип үре каапкаш, ооң даңазында таакпызын кыпсып бергеш, олура шаап алган. Ноян таакпызының ыжын өттүр, отче, Дажымаже шыгааган ышкаш көргүлээш:

— Ол кыскашты чоп менче углай аазадыр салдың, Дажыма чаңгы? Кандыг аас-дыл эредин?!—деп, хөрөктээн.

Дажыманың сагыжында демги тунук кара булут дештип, от-даа кызаш кылынган ышкаш, меңеш дээш:

— Ой, богда! Озал-ондак болду бе?—дээш, от кыдыңга тараа сывы-даа сынмас хире ажыттына берген кыскашты көрүп каан. Ону алгаш адаанче угландыр салган. Ол-ла хире черле аазадып чыдар бертик, кырган кыскаш болган.

— Ээ, ноян кууай! Бо кыскажыңар белдиринде

дугуруу кошкап, эргижирээн чүве-дир, көрүңер! Бо силер кээп көрүңерден — деп, эжикте турган кижини бээр имнээн.

Оозу кээп көргөш:

— Ыя, ындыг-ла чүве-дир аңар!— дээш ноянче мөгейген.

— Аңар, аңар! Согур сен бе, тудуп каан далган! Даштын өгдө чалаңны бээр эккел, чолук!..

— Аа, хей-ле черге уурладыңар аңар. Кыскашты мен тудуп алырымда, чыткан чери-ле ол. Ол хевээр салып каан-дыр мен. Мынаар от адаанче салбаан мээң оваарымча чогуум ол бооп-тур ийин.

— «Бооп-тур ийин», болбайн канчаар! Бак ош-тур ол.

— Мен ыя аразында ону кайын эскерер мен. Харын «хай болурда, карак чивеш аразында» дижир. Ол ындыг хайны көргүзүп чыткан кыскаш болза, чогуум кымда, кандыг хайны көргүскени ол чүве? Чок. Хай эвес, кыскаштың бертии-дир. Өске чүве бо-даваңар, аңар.

— Ыыттава! Мени куйгаатпа!

— Пух-хайт! Ындыг ыя чүведен сезик ап чоруур чүве болза, кижини кайын орта чурттаар, аңар?..

Ол аразында ноянның улус эриидедип, эдиртип чоруур «кудуруу» Дөржек чалаң ыгылаңайнып бир эштиг кирип кээп чалбаш кылынган.

— Бо Дажыма чаңгыны үндүрүп баглааш, эккеп олуртувут!

— Чаа!

Дажыманы хүлээш, чинзелиг бөргүн чыышкын кырынга салып каан. А Дажыма пат-ла ужур билир, челеге өөрөнгөн кулун дег от адаа ырак, ийи күдүүн баскаш олурупкан. Кандыг-даа корткан, девидээн чүве чок. Харын-даа көскү хараалдыг хая кырынга хонупкан эзир олудун чазап чүглериң чет-челээн ышкаш, торгу тонунуң эдээн черге дээспезин бодап салгара олурган. Ооң бажы бедик, бодалы бо черде чок — талыгыр болган.

— Че, сагыжың чүл? Чоп менден өчүк-чөңгээ сөс эреп чоруур сен, Дажыма?!— дээш, Базыр ноян шала бурунгаар, шааккан шагаан-ээремчик дег адылаш кылынган.

— Мен силерге өчүк-чөңгээ эрээр тыныштыг сөс-домак эдип, ындыг шинчилиг аажы-чаң үндүргөн-

черим, азы ай, хүн адаанга кажан каяа болганын маңаа мээң арнымга, бо улус көрүп, дыңнап турда, тода хензиг-даа барымдаа чижектен айылдып хайырланар, аңар. Кандыг-бир кем-буруу кылып каан албатыга ооң буруузун чажырып, чаар аргазы чок кылдыр тулдуруштарга, таан чөптүг, чаагай, кеземче болгай аңар. Дилээм ол. Мээң дилээм-даа эвес, а бистиң эдерип чоруур хоойлувустун хажы-дып болбас негелдези ол.

— Охаай! Сеңээ барымдаа, чижек, херечи херек де! Үндүрүп аппарып хаак-биле бежен чугаалаш-тыргаш кирип келиңер!— деп алгырган.

Өгнүң эжиин ажа каггаш:

— Че, чыт, чаңгы Силер мооң хөрээнден, будундан базынар, оолдар!— деп, Дөржек чалаң савааш дег тал тудуп алган билээн сывырып, өөрүшкүлүг дужааган.

— Чок, силер мени баспаңар, эштер — деп, чанында белеткенип турган ийи кочагаже оожум, чөп-биле соскадып кааш, ынаар өг дөрүнчө далашкан агайны көрүп, таваар чыдып алган.

Дөржек чалаң хүлээлгезин күүсеткеш, дөрде көрүп олурган ноянынче:

— Бежен чеде бээди!

— Бээр киир!

Хүлүглүг холдары-биле торгу тонунуң мурнун кактангаш, кирип келген.

— Че, сагыжың чүл, Дажыма? Сөглөп олур.

— Мг! Менде сагыш-бодал чүү боор? Көнгүс хилинчек чок актыг черге, чырык хүн алдынга ноян мени чүгө эриидээри ол? Айтырым-на ол... мен ол айтырыгны дээр-теңгистен, оран-тандымдан айтырар мен бе? Хары чок-тур аңар. Мени суму чаңгызынга томуйлап турда: «Чон чагырар деп чүвениңдыг амыр, оюнчук эвес-тир. Чылдагаан чок, актыг черге кижиге яла онаап эриидээр хамаан чок, согуп-даа болбас! Довук дег ак, даг дег караны базар. Өрү октаан даш башка дүжер» — деп, улуглар чагып турган. Чер кырында чурттап чоруур — хаан албатызы кара баштыг бистерни көрүп, ак-караны ылгап турар бурган, сагызын өршээр-ле боор!— деп, бодалым-на бо, аңар.

— Көрдүң бе мону! Мени сен сургаар деп бе?! Ам база ынчаны нагывыт!— деп, Бээзи кожуунну

чагырган Дошкун-Даа Базыр сөс тыппайн алгырган.

Дөржек чалаң ону күүсеткеш, чоғум кандыг сартык четтиргенин кым көргөн деп? Ооң арнынче хөй актыг хан чаштаанын кым-даа билир. Тыва улустуң чаңчылында: «Шалбаада чыткан пага хөө-күйнү терезин-биле-даа хап болбас, ханы чаштаар, хоралыг, хоржок!» дээр.

Дажыма шак ынчалдыр чүс кактырып алгаш кайын куруг үнер ийик: «Сен утканда, мен сагынганда», «Шаг-шаа-биле турбас, чавыдак көгү-биле турбас», «чиген чаак куурарар, чирткен дөңгелик көгерер» эвеспе деп ноянның багын чилиинге чедир улам хандыр билип үнген. «Хоойлу билбес дүжүмет хол чедер. Кодан билбес хава өг долганыр».

Бак ноянның шаккан хоранын кадайы-биле уруунга көргүзүп, билдиртпес дээш Хемчик унунда өннүктеринге барып, адыг өдү, хая-чугу кара эмнер тыл алгаш эмненип чораан. Дөмей-ле: бак чүве каяа-даа чыдар эвес. Бүгү Хемчик унунга дыргын барган. Сыгырга куштар безин ону кайгап эткилээн дег. Дажыманың кайгал өөрү чадылган кудайдан дора, үр үеде бораңнаан. Удаваанда «Дошкун-Даа Базырның чылгы сүрүүнден челер, маңнаар ийи аът баштадыр он аът, бир сувай бени үзе сүре берген!» деп Танды тос кожуун иштинге чар үнген. Дөржек чалаң ол малдарны чарлап чорааш, Адар-Төш артынга чанып олурда, ону орай кежээ ийи чанагаш кара «диирен» кээп тудуп алгаш, аксын өл инек ытпаа-биле бөөшкүннеп алгаш кадык эт чок кылдыр эрнидээш, аъдының эзеринге артылдыр шарааш салган деп үр-чар база кыптып үнген.

Ооң соонда Дошкун-Дааның кодан чурту «букталган!» ном-хүрүм кылдырып, ол сөс-домакты бавып чавырылдырар дээш шүүдээннер болган.

Эр кижиге деп чүл?

Бир-ле катап элээн кайгалдар чыылган черге:

— Че, кайгал Самдаң, эр кижиге деп чүл? Хөөрөп көрөм, акым, бо аныяк кайгалдар-даа бар-дыр, дынназыннар. А кедерезе сээң-биле кагжып маргышкайлар-даа — деп, Самбажык чугаалаан.

— А че, хупура! Чүнү чугаалап шыдаар деп мен,

оолдар. Бодум безин эр-кызым, эки-багым билип чадап, муңганып олур мен, харын.

— Пух-хайт, сени! Мен сенден дуза, сүме эреп, шын-на турам-биле диледим. А сен дээрге хогдурган хамнар дег могадыр — деп, Самбажык чеме-лээн-даа ышкаш чалынган.

— Ол-ол! Самдаң-ага шыдаар-даа. Соодап берем, акым, че—дижип, өске олурганнар Самбажык-ка улажы-ла бергеннер.

— Че, па-па! Ындыг чүве болза, аза-соора-даа бол борастап-ла көрейн, дыңнаңар харын. Тодаргай херек-тир: эр кижини чажындан-на ада, иези оглу-вус дижир. Ону доруктуруп өстүрерде безин мырай эзер дергизинге холу четкиже, эзенгиге буду четкиже боо, ча, ая-дузак тутсур, өрге, күске, аң-мең соонче атпаңнаар, аргамчы-чүген сонуургаар кылдыр өөрдиксээр. А улгадып, мырай боду ис баштанып тускай-ланы бээрге, алган кадайы ашаам дээр, ажы-төлү ачай дижир болгай. Ону айтырып олур силер бе, кай?! Эр-ле кижини боду олургаш: «Мен кым-дыр мен, Самдан?»— дээрге канчаар кижини мен? Азы бо изиг данзам бажы-биле силерниң буттарыңар аразынче барып үстүрүп, чаяан им-демдээнер айтыр мен бе, оолдар?

— Ха-ха! Ха-ха-ха!— дижип, оолдар чирт кын-нырга артында хаяларда барып чаңгылангылаан.

— Ча ол-ла болгай харын, акым. Чугаа эгеледи. Таптыг дыңнаңар кайгалдар!— деп, Самбажык чөп-сүнүп, синниккен.

— Шынап-ла, оолдар, чоннуң эрте-бурундан чу-гаа-домаанда адазы өлүр, оглу артар, аъды өлүр баглаажы турар, оглу барып тугун тудуп, чааны базар — чуртун тудар — дижир болгай. Отка-башка дүже бербезе, оол уругнуң орлан-шооваазы эки дээш-ле, эр кижээ идегел улуун эскерип чоруур херек. Эр кижини эндевес болза, эжен-даа болур, эрик бу-зулбас болза, хая-даз болур. Черле ынчаш, оолдар, эр кижиниң эглир, шорлур, салдыкпастаар күзел-сонуургалы, ооң аажы-чаңыңа тааржыр чүвезин билир-ле болгай силер. Дөрт чоруу дески: чыраа, саяк, челер, маннаар эки аът. Ооң бүрүн дерни: чаш хадындан кескеш, мөңгүннеп кылган кара кус-кун дээскинип турар чунгу-кызыл эзер; күскү хүл-

бүс мойнаандан сывырып кылган баглыг мөңгүн чүген-чулар. Анаа дергилээр шары сирти сарыг сыдым.

Эки идик-хеп. Оттук-бижек. Те хаваа-биле оор-галап кылган чанмас, сынмас кадыг-кара ча; сыын мыйызындан кылган молдурук сыйда, эзир чүглүг, казылганнап кезээн чеди өөр согун. Чүгле диин, хөөрүк, койгун, торлаа аңнаар эвес, адыш-чарыш, адаан-мөөрей кылып ойнаар аан. А кавындылап адар кара саадаа-биле чепсеглээн алды араалыг боону чугаалааш-даа чоор ону, эш-өөр! Бо-ла мерге-биле баг кагар, кажык адар, тевектээр оюннар — база-ла эрлерниң оюну.

Кара-чажындан кадып-дадаан хартыганың каш-пагайы-биле, эзирниң шүүргези-биле каш чүүл аргалыг хүрежири! Эр кижиниң бир эки шынары: чарынныгың алдынга дүшпес, чаактыгга чаргызын алыспас дижир ышкажыгай. Черле ынчаш эр кижиниң тудунгур, шалыпкынын, кашпагай болурун чүгле ада, чонувус өөредип, мактап чоруур эвес, мырайла эрте-бурунгу тоолдарывыста кандыг ийик! Бетии кыды «Тос оолдуг Токтагана кадайның» оолдарының илби-шидизи кандыг ийик, ол тоолчугашты билир силер ыйнаан, кайгалдар?— деп, айтыргаш Самдаң сөөскен даңказын уштуп таакпы диге берген.

— Э-э, бакка-сокка, шала-була билиривис бардаа болза эки тоолчу бир ыдып бээрин дилээр апаар бис. Эки тоолду дыңнап орда, эр кижиниң бир хей-аьды, бедик сүлдези болбас ийикпе, акым,— деп, бир күдер кара эр эктин, мойнун хөндүргүлөп чугаалаан.

— Тоолчуга изиг шайындан куда каавыт, көрем, Қалбак — деп, Садыяа сымыраны аарак далашкан.

— Алдын Тандызындан куштаар, аңнаар, аялаар, дузактаар ажыл — эр кижиниң бир эртеми. Албаның алдын дүктүг өлүк аны: алды-киш, диин дээш кундус, сарыг-кундус, адыг, чекпе, тооргу, сыын, мыйгак, буур, булан, аргар, теге чедир кандыг эртине чогул! Чалгынныг куш, чакпалыг балык чедир кежик-ле долу. Амыр-тайбың, чаа-чалбактыг, кандыг-даа өзе берзе, кежиин четтирер, өлү берзе сөөгүн салыр ада-чуртка айыылдыг шаг кезээлеп, шаажы кадыырап келзе, эр кижини көрүп олурап бе? Арыда адаанныг, Өвүрде өжээнниг чо-

руур. Эрбег болганга дорамчылатпас. Ады өлүр орнунга, боду өлгени дээр.

Эр кижини чугаалап олура, өг ээзи — уруглар иези эшли кижини кааптарга, дыка-ла дудуу — четче эвес апаарын база утпаза чогуур. Эшли кижилерге онаап адаар сөстөрнү-даа утпайн санап болур: ава, кырган-ава, када, эне, даай-ава, кат-ие, кунчуг; уруг, кызыжак, кыс, кадай-куяк, келин, агай, кадын, херээжок. Бо сөстөр аразында чоорту утказы хажаан хомуданчыг сөстөр бар: эшли, херээжок. Чүдөн укталып тывылган сөстөрүл ол? Төрө ёзуда хоолургак (хоойлузурак) багай үлегер турган:

«Эшли кижн төреге киришпес,
Өшкү бажы дойга киришпес».

Ооң ужурунда эшли кижн улуг, биче кандыг-даа чагыргага: бошка, дарга, чангы, хүндү дээш чагырыкчы, ноян, бег чедир дужаал, чинзе-черге эдилевес болган. Ооң уржуу-биле хөөкүй-ле аваларны «херээжок» дей берген. Ол байтыгай үстүү черге албан өргүүр, херек чугаалажыр эрге чок болгай.

Эжен бегге албан тудар
Эр-ле төрөөн болурум кай.
Энмек хаяа уя тудар
Эзир төрөөн болурум кай!—

деп аваның муңгаргай хомудал ыры хөйнү сөглөөн. Өг-ээзи деп сөс безин чүнү сөглөөн?— Ава кижиниң ачызын сөглөөн-дир. Ол чок болза от-ожук, паш турбас.

Өрегелнг өглүг сен бе?
Өремелнг шайлыг сен бе?

деп сөс бар болгай.

Олурбас мен, чана бээр мен —
Оду чайлаан дивес силер,
Чорувас мен, өлү бээр мен —
Ера баштаан дивес силер.

Ынак эвес кижиге барбас дээн кыстың ыры-дыр. Ооң оду — өг-бүлезн, ынакшыл, эп-найыралдан бүдери ол. Өг ээзи кижн саан-сава тудуп, ажы-төл төрүп, азырап, иженип, дааранмас болза, чүү, кандыг

өг, оран турарыл? Кыс кижиниң эптиг, эвилек, дүлгээзинниг каткы-итки, уян, эткир ыр-шоору, эргим үнү, ооң онзагай шевергин эът-бот бүдүжү чок болза, эжишки, ынакшыл канчап тыптырыл! Эр төлдү эрес-кежээ, мөге-шыырак, шынчы, дидим чүрекир дорукурары иениң сүдүндө, ада-иениң өөредиг-сургаалында, хан бүдүжүндөн дөзээнинде, ынчангаш өскөн чуртунга, өөрөнгөн чонунга ынак, ону ыдыкты-биле хүндүлөп, дагып, чүдүп чоруурунда.

Эшти дээрге эш-биле, өг-бүлө деп сөстөрдөн ты-
вылган эки сөс турган-дыр ийин. Боо-чепсек тудуп,
шериг албанынга кирибес, бижек безин азынмас
ийик. Оон туржук кыс чылгы малды акта сүрүггө са-
наvas: челер, чыраалаар, маңнаар чарышка кири-
бес ийик. Ук шынында эшти дээрге: эш-биле, өг-
бүлө дээн чижектиг чаагай сөстөр-дир.

Салим СҮРҮҢ-ООЛ

ГВАРДЕЙЖИ

Чунуп турган бис. Үчүгөн чанагаш эрлер-ле эң-
межок. Изиг буска чаза кактынып каапкаш, эът-ке-
жи кыза берген, арны-бажыңдан дер-бузу шаа-
лаан, эгиш-тыныштап-даа оран ашактар бар. Чаш
оолдарын алгырты-кышкырты саваңнап чуп-даа ту-
рарлар бар. Черле чунар-бажыңга кандыг боор
ийик, шак-ла ындыг. Маңаа тайылбырның-даа хе-
рээ чүү деп.

Мен ортузунда узун сандайга мен. Мээн чаным-
га үжен хар четкен бе, четпээн бе, ол-ла хире, аны-
як эр олурган. Та кым деп кижини, таныыр эвес, чу-
гаалашпадым-даа. Ол-даа менден чүвө айтырбады
Ынчап олурувуста, арын-шырайын көөргө, хар-на-
зыны элээн дөгүй берген хире, саа базып кылаш-
таар, ак шырайлыг, шилгедек эр холунда тавак
тудуп алган келгеш, мени мендиледи. Эки-ле таныш-
пазым кижини болду. Бир-бир көөрүмгө, көргеним-
даа ышкаш, бир-бир көөрүмгө, көрбээним-даа ыш-
каш. Оон бистиң чанывыста крандан изиг, соок суг
холуй аксып алгаш, таваан са-ла чуп-чуп, суун төп-

кеш, база катап суг аксып алгаш, дөө азыгда сандайже суун чажыпты. Оозун бодаарга, элээн нарын хевирлиг. Оон база катап таваан долдуруп турда, мээң кожам айтырды:

— Саарыңны кым деп хулиганга чара шаптырып алган кижиге боор сен, акыжыым?

Ак шырайлыг эр, бо кым боор дээнзиг, ээгий келгеш:

— Фашист хулиган шанчыпкан чүве-дир ийин, дунмам — дээш, хүлүмзүргеш, таваан алгаш чорупту.

Демин эскербээн кижиге мен. Ам топтап орарымга, саарын дургаар шынап-ла сорбу бар. Оозунуң улуу-даа кончуг, хөөремчи кижиге болза, салаа хире бар деп болур.

«Фашист хулиган шанчыпкан...» Ону канчаар билзе экил? Анаа-даа чугаага, сөс аразында, оюн-баштак-биле ынча деп болур-ла болгай. Азы дайынга чораан кижиге боор бе?». Аайын тыппайн олур мен. Мээң оомну бүдүү билген чүве дег, экизи-көргөн, кожам чугаалап үнүп кээр болбас бе.

— Фронтучу кижиге. Чуртувус чаңгыс. Мени танывады ышкаш. Балыглаткан дээр чүве. Балыгы ында чүве-дир. Ам билип ор мен — дидир.

— Ады кайызы боор?

— Төгүл. Бистиң черниң улузу адын-даа адавас, анаа-ла Гвардейжиге дижири чүве.

Ам кээп бажымга чык диди. Бир чылын бир-ле бажыңга солун чугаа дыңнаан мен. Чиңгир-оол дээр төрелим чораан. База фронтучу кижиге. Шала час-сыгымаар чугаалыг. Чугаалап орда, амыр кижиге болгай, чүгле шаалаар, хем аксы ажыдыпканы-биле дөмей. Ынчан холук чок эрлер чыглы берген бис. Чугаа болза, херээженнер, ынакшыл дугайында бооп турган. Қол-ла чугаалакчывыс харын ол — Чиңгир-оол.

— Аа, дунмалар, ынакшыл-даа кончуг. Эмдик аскыры киженнеп кааны-биле дөмей, канчаар-даа дывылаарыңга, салбайн баар. А бүдүү ынакшыл чүүден дора, кижиге өрү хүн көргүспес, кижиниң күңгээзин оңгайтыптар — деп, Чиңгир-оол хөөрөп үнүп келди.

Черле хөлчөк хөөремик кижиге болдур ийин, чок чүвени бар, бар чүвени чок кылдыр чугаалап болур.

Бистер ону чаптаар дээш, кара баарывыс кадыг олурган.

— Сен бүдүү ынакшып чоржук сен бе ынчаш?— деп, бирээвис оон айтырды.

— Чок, мен бүдүү ынакшып чорбаан мен. Бүдүүлөп чорааш чоорул, ажы-биле хөделир-ле болгай. Чаңгыс көөр, чаңгыс сөглээр, чаңгыс часкаар, ол-ла. Кушкаш тепкен хартыга дег, кыңчыктырбайн баар, шайт-шойт дизе-даа салбас. Кадайымны ынчаар алган мен. Бүдүүлээрге хей, шаг-үе узамдыгар, оон кедерезе, оонну өскелерге хунаадып-даа ап болур сен.

— Кым алзыпты? Каяа көрүп чыттын?— деп, демги-ле айтырыг салган эр улам сиңникти.

— Көргөн мен. Фронтуга кады чораан эжим бар: Төгүл. Алаштын Шекпээр даанга төрүттүнгөн чүве. Чадараан чүвениң маңаа, Тывага турда, бүдүү ынакшып турган уруу база эки турачы апарган дивес силер бе. Кады дайылдажып чораан. Ийи-үш чыл иштинде чадап каан кижидир. Чанынче-даа чызаалап чадап каан, чаңгыс сөс-даа сөглөп диттикпээн. Чүгле караа-биле боолап, улуг тынып чораан. Чүдөк пөрүк чүве болбазыкпа. Ынчап тургаш, ядараан чүве куруг калган, өске кижиге алзыпкан...—дээш, Чингир-оол шагынче көрө каапкаш, шуут-ла тура халыды.

Чүэк машиназы мунуп турган чолаачы кижиде болгай.

— ...Ат болган, беш минут артып-тыр. Өскезин соонда — депкеш, төндүр чугаалавыт деп ээрежиривиске-даа алдыртпайн, хап чоруй барган.

Ооң соонда ол дугайында чугаа-даа болбаан. Бо кончуг ылчын Чингир-оол та чүнү ынчап орду ынаан деп бодап каан мен. Ам харын ооң адап олурганы кижизи бо көстүп келген. Тема-даа солун: фронтуга — бүдүү ынакшыл. Маңаа ыяп-ла дужуп көөр-дүр деп бодап алдым.

— Силер кайы райондан силер, дунмам?— деп, кады чунуп олурганым эрден айтырдым.

— Алыс чуртум — Барыын-Хемчик. Ам мында чурттап турар мен.

«Ы-ы. Ынчаарга-ла ылап ол-дур».

Даштыгаа үнүп келгеш, таакпылап, манап олур мен. Та чүү кончуг үр чунар кижиде ийик, бир шаг

болганда, кижим бо бус-булазы бургураан үнүп келди. Оон мээң чанымга кээп олурупту.

— Пуу! Чүү кончуг изиг чүвөл?— дээш, кара сумказындан аржыыл уштуп эккелгеш, арны-бажын чоттунуп олур.— Чаа-ла шаптандым.

Таакпы сундум. Бажын чайды.

Менче эргилип көрдү. Карактарының шоозунуң каразы-даа, хоюу-даа кончуг, чүгүртүлөңнээжи база илдең. Черле аянынг арынның эр. Аныяанда оон-даа артык турган болбайн аан.

— Силерни гвардейжи дээр ийикпе?— деп, чугаа үндүрүкседим.— Барыын чурттуг силер але?

— Адым — Төгүл. Гвардейжи дээрге — дээш, хүлүмзүрдү,— бистин чернин улузунуң тыпсып берген шолазы-дыр ийин.— Канчаарыңар ол?

— Силерни фронтучу кижиде деп дыңнадым. Солун чугааңар дыңнап көрзе деп бодап.

Ам менче шуут-ла эргилип келди. Артында солагай будун оң будунуң дискээнге салып алды.

— Силерни кончуг эки билир мен — дидир.— Үш уругларлыг кижиде мен. Үжелээн — өрү класстарның өөреникчилери. Олар силерни менден артык билир— дээш, бичии үзүктелгеш, хаваандан кевиг-саам чок сыстып олар дерин база чотту.— Дайылдажып чораан кижиде солун чүүлдер турбайн аан. Менде онза шылгараан чүве-даа чок. Ада-чурт дайыны орденниң бирги чергези-биле шаңнаткан мен. Оон аңгыда «За отвагу», «За боевую заслугу», «Дайынчы шылгарал» болгаш тиилелге медальдары бар. Бодум «Дөң-Терезин» совхозта мен. Мында дунмаларым бар, кыс уруглар. Төрелдеп чордум — дээш, дунмаларын, күдээлерин, оларның ажы-төлүн шуптузунуң адын адап, салаа базып санады.

Шынап хөйү-даа хөлчөк. Чугаа узун болур деп барган. Чунар-бажың чанынга олуруп турарга, база эпчөк. Часкы сырынның соогу база дегет, изиргенген кижини дораан-на ында-мында сооланнадып эгелээн.

— Мындыг-дыр аа, Гвардейжи: манаа соксап каалы. Бажыңга барып үргүлчүлээл.

Кижим удурланмады.

Аяк шай аартап, аыш-чем чип ора, дыка-ла үр хөөрештивис. Кижим баштай өске өөрүнүң дугайын, дайынга киргениниң бирги хүнүнден эгелээш,

төрээн чуртунга ээп келгениңге чедир төөгээш орупкан. Ооң оозунда төнчү-даа чок. Черле чаңындыг кижичүве-дир: чамдыкта бир чүве дугайын чугаалап бар чыда, оозун дооспайн, өскезинче шилчий бээр — оът баштаан өшкү ышкаш, ол хап, бо хап чугаалаар. А бодунуң дугайында сөс бербейн пат болду.

Адак соонда, тулдулар ужурга таварыштым. Ада-чурт дайынының бирги чергези орден хамаан чок, медальды-даа көңгүс чүве кылбаан кижиге берип чытпас-ла болгай. Бир-ле черге, бир-ле тулчуушкунга шылгарааны дээш оларның-биле шаңнаар. Ол дугайын сагындырдым.

Гвардейжи карактарын кезек чивецнеткиледи, олурган сандайын кыйырады ыңай-бээр чылгылады-даа. Оон чушкуузун-даа дырбаттынды.

— Хы. Ам чүнү чугаалаар чоор. Фронт баарының мурнунда АРШ-тың биче дарга школазын база дооскан мен. Ооң-даа мурнунда ийи чыл хуусаалыг нам школазынга өөренип чордум. Эртем-билим шыырак болдур ийин — деп, база-ла аъдының аксын өскээр тыргып бар чыдыр.

— Ону демин-не чугаалаан силер. Орденни чүү дээш аан, акым?

— Хы — дээш, туруп чоруткаш, кухняже кылаштааш, хөнекте секперей берген шай кудуп, пактап алды.

Оон бичии боданып чоруй, уламчылады:

— Мындыг чүве-дир. 1944 чылдың январь 30-де баштайгы тулчуушкун болган дидим але. Деражно суур дээш. Баштай немецтерниң танк ротазы бисче халдаан чүве. Бистер удур шаап кирген бис. Мен танк өттүр адар ступ дээр узун боолуг мен. Хөлчок-даа тевер боо. Аңаа көөрде, ланчыы хей чүве-дир. Аары база чүдек. Алыс — пулеметчик кижичи мен, чиик пулемет.

— Чаа, оон? — деп үзе кирдим. — Удур халдап кирдиңер-ле?

— Удур-дедир аткылажып, бот-боттарывыска уткуштур чоруп-ла ор бис. Ок-боо даңны атсы дизиредип келген, чаңнык дүжүп, диңмирээшкин диңмирет турганы-биле дөмей-ле. Дүне чүве ол. Кайда боор, демин чаа-ла.

«Даарта чаа келзе» деп, дүүн ырлап турдувус.

Дайын болза, бөгүн эгелээн-дир... деп ырлажып турган боттарывыс шынап-ла дайынче киргенивис ол. Ырлар-ла хөй. Колдуу-ла дайын үезиниң совет ырлары: «Ыдыктыг дайын», «Чагыг», «Улуг Волга...» Чамдыының аттарын-даа, сөзүн-даа утгуп-кан мен.

Алдын-шокар гармоньну
Ала тыртып берем.
Аныяк оол уругну
Аалынче үдесин.

Орук дыка кыска-дыр,
Оожум үдеп көрөм.
Ой, гармонь, күжүр гармонь,
Оожум үдеп көрөм —

дээш, Гвардейжи ырлай каапкаш, хүлүмзүрдү.— Харын чамды утгундурган-дыр. Өске бир кижиге ырлай бээр болза, дораан сагыжымга кирип кээр боор.

— Оон? Оон ыңай? Тутчуп кирдинер-ле?

— Ам база соора бардым бе? Мындыг кижиге боор мен, сагыжымга чүү-ле кирер-дир, ону сала бээр — дээш, оон-моон көк хылдар уштунуп келгилээн бажының дүгүн суйбаттынгаш, чырыын чырттайтып кагды.—Танкалар-даа чоруп-ла олур. Чанымда өөрүм: Доржукай, Достай-оол, Чингир-оол. Оон-даа өскелер. Шынап, салбыр командири Калбак, взвод командири Оолак. Ок-чемзек сөөрткөн ийи танка-даа хөмө келди-ле.

— От! От!— дээн Оолактың үнү артымдан дыңналы-дыр.

Баштай бирээзин тог кылдым. Оон бирээзинче чык кылдым. Сүлде бо, мээң октарым дээпкени ол ийикпе, та өскелерни дээпкен. Бодаарымга, мээңиң ийин. Ийи танка барык бир угда частып үнген. Халап чоор! Кезек када ийи кулаам дүлейлеп калган. Танкалар соондан ажытталып чоруп олурган немец солдаттар кайда боор, хоран чипкен бөрүлөр дег, кырлыгылап калган. Оон харын немецтер дезипкен болбазыкпе.

— Бир шылгараан чериңер ол ышкажыл?

— Хы. Харын ол ыйнаан.

— Оон?

Шаанда Чиңгир-оолду кончуг чугаакыр деп билip чораан кижн мен. Бо Гвардейжн оон дудак чогул, харын-даа ажар болду бе. Амыр чүве-дир, аксын ажарга-ла, ол-ла, артында, сээктээн аът дег, бажын савап ораp.

— Ам сактып келднм. Биске Бады дээр солдат турган. Хөлчок танцылаар, ырлаар, шүлүктээр, девирииниң чаражын канчаар! Кожамыкка мырай дендн.

Анай-кара сээң-биле
Аралажыйн, шинме, сарыым.
Анай-хаактыг арыгдыва
Алдырбайн бараал, сарыым.

Ортун кара сээң-биле
Ойнап көрейн, шинме, сарыым.
Ол-ла чыткан ортулуктун
Ортузунга бараал, сарыым —

дээш бадырыптар.

Ровнону хостаанывыс соонда база бир суур дээш, ам оон адын уттупкан мен, ол суур дээш тулчуп турувуста, өлдү ийин хөөкүй, мырыңай чүрекче ок дээпкен. Ол хиреде-ле ланчызын так аспактап алгаш чыткан, чыпшыр хырбалап каан ышкаш, холдарын пат боорда адырып алган бис.

— Ам база ажа халый бердивис аа?— деп, база катап сагындырдым.

— Хы, мындыг-ла болгай мен — дээш, катгырымзааш, костюмунда чыпшына берген ак удазын ап каапкаш, сандай ооргазынче хертейти олурупкаш, кезек ыт чок олур.

Ында кижн кайгаар чүү деп. Фронтучу кижн ам кээп, каш-каш чылдар эрткенде-даа, кандыг черге канчаар дайылдажып чораанын сактып кээрге, караанга хамык чүве, дүүн чаа болган дег, катап көстүп кээр ыйнаан. Кандыг-бир коргунчуг кино көргенде, кандыг ийик, сагыштан дек белен үнмес ышкажыгай. А дайында өөрүнчүг чүү деп. Каяа-даа ок-боо, өлүм-чидим, хан-чин, ыы-сыы.

Гвардейжн ынчап олуруп-олуруп, хенертен сырбаш кылынды. Оон, удуп чыткаш, дүш дүжээн чаш уруглар дег, ала-хөңнүнде хүлүмзүрүп кагды.

— Ровно хоорайны хостап турувуста чүве. Камгалалдан немецтерни үндүр ойладыпкаш, оларнын

траншеязын ээлеп алгаш, аткылажып чыткан бис. Дайзыннар удаткан чок дедир халдаан. Бир немец мырынай бистиң кырывысче киир шурап келген. Чанымда эжим — Доржукай. Ол ам-даа бар. Иелээ эмеглежип чыткаш, соп каан улус бис. Ол дугайы сагыжымга кирип орду. Немецти канчаар барып сегирип алганымны бодап орган кижжи боор мен. Хи-хи. Ынчангаш сырбаш кынны бердим. Че харын, чүү болбады дээр-лаан. Дайын деп чүве кончуг чүве-дир ийин, кижжи сагыжындан ыравас — дээш, база катап ылым-чылым барды.

— Каяа балыглатканыңар ол?

— База орта-ла, Ровнога. Баштай аъттыг чизиредип кириптивис, хоорай кыдынга аан. Мен калчан хүрең аъттыг мен. Алыс эки-даа аът. Шаанда биске ындыг аът турган чүве, өң-чүзүнү-даа, аажызы-даа, чоруу-даа ол-ла, кара олчаан. Ынчангаш оомга ынаам-даа хөлчок. Бээр чанарымда, Чөөн чүктен келген мен дээр орус эрге дужаап берген мен... Аа, каяа четти мон? Ийет-ийет, аъттыг халдааш, фашистерни сывыртапканывыс ол. Чогум хоорайже аъттыг кирдинер боор бе. Дайзын кырып каапкай. Бурунгаарлап-ла орган бис. Хоорай иштинче ханылап кире берген бис. Билбээн-даа мен ийин. Бир билип турарымга, будум арай бастынмастап турар апарган. Херекке-даа албадым. Удатпаанда, халып ора-ла, олура дүшкен мен.

— Оон?

— Норжуң бо-ла келди. Санитарка. Кайы-бир дайынчы өлгөн азы балыгланган болза, санитаркалар черле ындыг, дораан-на келир. Норжуң-на келди. «Канчап бардың, Төгүл?— дидир. Черле ындыг чүве: мени данды-ла Төгүл дээр, старшина-даа дивес. Будумче айыттым. Оон балыгланган черни көргөш: «Чүвүрүң дүрген өөкте. Дүрген машинага чедээл. Менден туттун деп далаштырды. Ооң эктинден туттунуп алгаш, аскаңгырлап чорааш, ырак эвес турган машинага арай боорда четкен мен. Дайзынның огу дөңмек дөзүн чоорту, шүнчүк бажын таварты чара шаап эрте берип-тир. Оон Киевке эккелген. Богда-а, аңаа келиримге, партия даргазы Байыскылаң база ында ондаан-остаан чыдыр ийин мон. База балыгланган. Ону мен билген эвес мен...

— Оон ыңай?

— Мынчаар-ла дайылдажып чораан кижидир мен. Чаа, өске бүгүнү чугаалаар болза, эндерик чүве-дир ийин. Мен чүгле силерниң айтырыңарга харыылап ор мен. Дайыңга чүү турбас дээр силер. Бир дугаар тулчуушкунга-ла улуг лейтенант Сат ында өлүртү. Сурмичи суурну хостап тура, улуг лейтенант Бүрзекей баштады хары угда мырыңай он тос киживис ышкындывыс. Миномет огу деггеш, бажы оорлуп чаштай берген-даа эживис бар-ла чүве. Ол чүвениң кончуун көрбөс бе. Өлгөн хамаан чок, балыглаткан безин эжин көөрге, дыка-ла берге. Эжи хамаан чок, мунуп чораан аъдын безин өлүр аттырыпкаш, чамдык эрлер ыглаптар боор чүве — дээш, Гвардейжи улуг тынды.—Берге-ле херек.

Дыка үр олурупкан болгаш, ол-даа, мен бодум-даа шылагзына берген бис. Чапсар чарладывыс. Телевизор улапкаш, мүн, шай чылды бердим. Ап каам четпээнде, үгер-боолар диигейнип, пулеметтар тарбыдай берди. Моторлар-даа киргирээр. Дайынныг кино үнүп турары илден. «Бо-ла болгай, мынчап баар. Хайлыг чоор ийин» деп, демгим ийи холун костюмунуң ийи карманынче супкан, ыңай-бээр баскылап, чугаалаттынып тур. Оон алгыра берди:

— Ойт, бээр келем! Дөө көрөм!

Маңнап келдим.

— Дөө көрдүң бе. Узун боону аан. Мээң эдилеп чораан боом ол-дур: стул, танкылар боолаар. Эрни көрдүң бе, дөө танкыже шыгаай берди. Басты-ла!

Шынал-ла, боо бичии сирлеш дээн дег болган соонда, ок-даа сыыгайны берди. Неметтин кел чыткан танкызы өпөш кылыңгаш шимчевейн барды.

— Ол боор, ыңчаар адар!—дигилеп, кижимниң амырап турары-даа хөлчөк, боду боолапкан-биле дөмей-ле.

Шай, мүнүмнү стол кырында эккеп салдым. Шаптык катпазын дээш, телевизорну өжүрүп кааптым. Чемненип ора, чугаавыс үргүлчүледивис.

— Автоматчик Чиңгир-оол бар ышкажыл. Кады чораан эжинер аан? Бир чылын ол ыңчап орган чүве ийин: силерни бир уругга бүдүү ынакшып чораан. Ынчалза-даа оозун, кончуг өөдежок пөрүк чүве, чадап каан, оон өске кижээ алзыпкан дээп-Шын бе, ооң оозу?— деп айтырдым.

Гвардейжим аксында мүнүн бүлгүрүптер часты. Оон омаажын салып кааш, сандайының ооргазынче час ойталап чыдыпкаш, шаанга киир каттырды — Шынап чүл ооң оозу?— деп улам ыйттым.

— Кым деп уруг дидир?— деп, менден удур айтырып, кижиниң эреси хайнып ор.

Карактары улам чырып келди ышкаш. Арнындан хүлүмзүрүг-даа ыравайн-дыр. Оозун бодаарга, чүведе ужур-ла бар.

— Чок, адын адаваан.

— Калчаа чүве болбазыкпа, ылчын, чылчырааш. Данды кожуп чугаалаар, бирээни ийн, ийини дөрт кылып алыр. Демги уругну ынчап орары олду — санитарка Норжунну. Хөк кижин боор ийин. Бир катап бир эживис балыглаткан. Дузалашкан кижин мен. Норжун бир чартында, мен бир чартында. Көдүрерге, эпчогу кончуг боорга, эшти оскунмазы-биле быжыгланып, бир холумну балыг киживисти кежилдир сунгаш, Норжуннун мойнундан тудуп алгаш чораан кижин мен. Ону Чиңгир-оол көргөн. Ооң соонда дораан-на чассыңнады берди: «Сен, Төгүл, балыглаткан эжин көдүрбейн, Норжуннун чаагын суйбап чордун але. Старшина кижин чурум үрөп. Сени мен Норжуннун таныжы командирге чугаалаар мен» деп. Чиңгир-оол база ылчын, мен база баштак мен. «Оо, хей-ле аксың човаа. Ол дээрге, мээң кижим чүве. Бодундан айтыр. Чаа-Хөлдүн кара суунга кара кадыргы дег салдап турган чүвени мен тып эккелген мен» депкен кижин-дир мен ийин. Ол хевээр Чиңгир-оол Чаа-Хөлдүн кара кадыргызынга кагдырдың халак деп чоруур чүве. Черле солун кижин болду ийин, улус каттыртыр. Командирлер-даа, солдаттар-даа ооң чугаазын хөлчок сонуургаар. Ону ынчап чыткан-дыр кончуг аза — деп, хевирин бодаарымга, Гвардейжин дыка допчулапты ышкаш.

Ынчалза-даа ол-бо халдып, харын-даа ээрежир чыгы орташ, арай деп өчүүн аптым.

1942 чылда чүве-дир. Ынчан Гвардейжин Аратын Революстуг Шеринин штавының секретарын турган. ТАР чазаа Кызыл Шеринге дузалаары-биле лотерея үндүргөн. Ону тарадыры-биле Гвардейжини Чөөн-Хемчик кожуунунче бадырган. Ол чорааш, Чаа-Хөл сумузунга чеде бээрге, суму секретарын

Норжуң дээр хып дээн аныяк, шынап-ла кара сугнуң кадыргызы дег уругну аңаа кожуп берген чүве эвеспе. Ооң-биле кады Ак-Хем бажындан куду хамык аалдар кезип чоруп турган. Ынчангаш оортан бээр ону таныыр чораан. А кажан фронт чорудар эки турачылар шилип ап турда, бир көөрге, биеэги Норжуң оларның аразында база бар апарган. Ол дугайын Чиңгир-оолга хөөредип-хөөредип, чок чүвени бар кылдыр, кончуг кижиге бооп хөөрөп каапкан кижиге эвеспе он. Оозу ону улам хөөредип, от чүшкүрүп чоруп турган.

— Анаа-ла аас-биле аал көжүрүп, дылы-биле дыт ужуруп турган эрлер-дир бис ийин — дээш, Гвардейжиге каттырар чоржук.

Шын-даа ыйнаан, ынчалза-даа ой, та, «ону кым билир боор, чүгө карзан баскан».

Дайын шөлүңгө солдат кижиге хамыктың мурнунда дайзыннарны узуткаар хүлээлгелиг. Ону кылырынга чүгле боо эвес, ыры база херек. Ынакшыл база турар. Ону хөрлээледиринге оюн-баштак дыка дузалаар. Мынчап кээрде, Чиңгир-оол хөлүн чаппайн турган боор. Чангыс чурттуг эжинге экини-ле күзөп турган кижиге ыйнаан ол. А чадап каан кижиниң шорузу-ла ыйнаан.

Монгуш КӨЖЕЛДЕЙ

ДАГЛЫГ ЧЕРНИЦ ДАЦГЫНАЗЫ

Он беш чыл бурунгаар эң-не баштай көргеним ол херээженни дүүн чаа чүве дег бо-ла сакты бээр мен. Ол шагда ону херээжен деп болбас турган. Чүгө дээрге ол ынчан кидин-не частып, чечектели берген шеңне дег азы беш айның төнчүзүндө ийикпе алды айның эгезинде деңнээр чүве чок чаагайы-биле салбакталы берген чодураага дөмейлеп болур турган. Чай эгезинде улустуң чугаалажыры ышкаш көк чооннай бергенде часты берген шеңнелиг, чок болза четчи берген чодураалыг дөргүнекке кирип келген кижиге аяс хүнге чайынналган ындыг чечектерден кандыг тааланчыг чыт болгаш арыг агаар кээп турарын кезээде-ле эскерип каар ийик. Ынчан

кижиниң сеткилинге эң-не чараш, уян болгаш тааланчыг бодалдар кирбишаан, бойдуштуң ол катаптаттынмас чаражыңга таалааш, өртемчейге ынакшылым улам киткеп, чуртталгага база бүгү-ле бунныг чорукка ханы сундулуу дам баар.

Ийет, ол кыс ынчан үстүндө кииргенивис ийиң чижек дег чүгле чаа-ла частып келгени ол турган боор. Бойдуштуң чаражын болгаш каазын кайыын эгелээнин, кажан төнерин кым билирил аан... Ынчангаш өртемчейниң эң-не чалыы турганын кым-даа билбес. Ол чүгле мөңгедө чалыы болгай аан. Ол Шекспирниң-даа, Чеховтуң-даа, Пушкинниң-даа үезинде ындыг-ла турду ыйнаан. Чүгле оон бээр хөй-ле частар эрткилээн, хөй-ле суглар аккан болгай аан.

Ынчан ачам суг кадыр даглар ындында аажок делгем, аяң шыктыг, кара суглуг, сериин оыттуг тайгага чайлаглап келген чүве. Хүн биче дүш четпейн чорда, аалдан ырак эвесте хавак кырынче хоюм үндүрүп келген мен. Бичии болгаш улуг изиг дүжүп кээрге аал чанының ногаан шеттерлиг шыгынга чыттырып каар хой чүве. Олар аңаа изиг хөлээни эрткиже дыштанып чыдар, а ооң соонда сериидеп орда база катап одарладыр. Хойну ынчаар кадарарга аажок семирин деп ачам чугаалап олулар чүве. Ол душта мурнумда аяндан ак ааржы дег дүк-түмөн өшкү үнүп келди. Бистиң үстүвүсте аалдың-на боор. Хоюм аалче углаптарга соондан кезек када көрүп тур мен. Ангор өшкүлөр ыяда сындан бады келгени тодаргай, кадарчызы уруг мээңбиле дужаажып келди. Өшкүлөрни чарашсынып көрүп тура, мен кадарчыже чоокшулай базыптым. Ол база-ла менче уткүй базыпты. Бистиң үстүвүсте аалдың Алдынайы азы Долааназы боор, чаа номнарын ачылап алгаш номчуур-дур деп бодаан мен. Ол уруглар ынчан бирээзи сес, бирээзи тос класска өөренир, менден биче дунмаларым-на болгай. Аалдар кожа болгаш үргүлчү аралажып турган бис. Чедип келзе-ле, Алдынай-даа, Долаана-даа эвес өске уруг болду. Чүнү-даа ыттавайн аңгадай берген мен. Оожум мендилештивис.

Чамдыкта боду каттырбаанда-ла карактары каттырып чораан ышкаш кижилер база чоруур-дур аа деп чүвени ынчан көрдүм. Ооң чогуум шырайы

ак, чаактары шала кызыл, кызыл боорда ындыг кончуг чидиг эвес, эртенги үнүп орган чайгы хүн хаяазы-ла, бажының дүгү хоюг кара боорда, артында-ла мурнунда сай-чажыныы кадарып чорааны ангор өшкү анайыныы дег чалгыгланчак дыдыраш, сыны кедек черниң сулагай хадыны дег. Ол-ла бүгүнү элдептиг карактар улам каастап турар. Ындыг хоюг болгаш оожум карактарның ээзи та кайы хире чаагай сеткилдиг болур ыйнаан. Чамдык улустуң хорадаанын азы хомудаанын, чок болза аажы-чаңының эки-багын карактарындан-на эскерип каап болурун сөөлүндө билген болгай мен. Ол черле тергиин-не буянын, чараш карактар. Ол уругнуң карактары шуут-ла каттырымзап чоруур ышкаш кылдыр көзүлген. Ынчалза-даа ол бичии-даа каттырымзаваан. Ынчан Самаркандының чурулга училищезинге өөренип турган мен. Школага тургаш-ла баштайгы этюдтарымны солуннарга ында-хаая парлап турган чүве. Бичии када болган чугаага ону мен, Алдынай азы Долаана-дыр деп бодаанымны чугааладым. Чок, ол оларның угбазы мен дээрзин дыңнатты. Чогум кады төрөөн бе, азы төрелиниң уруу-бе дээрзин айтырып четтикпейн барган мен. Ол чоруй барган. Ооң кайда өөренип турарын безин билип албаан мен. Соондан бичии када көрүп турумда, ак-көк платье болгаш чиик, шилгедек мага-бот ынаар чайгы чечектер аразында орук-биле аалынче углап чоруй барды. Мен чанып келген мен. Ооң бүгү арын-шырайы, эмин эрттир уян, чараш карактары сагыжымга артып калган. Бир эвес чуруур болзумза, ону ол-ла хевээр кылдыр чуруп алырымга шуут-ла бүзүрөвөөн мен. Улустуң карактары янзы-бүрү болур болгай. Чамдык оолдарның карактары чүгүртүлөңнөөш, чамдызының хып турган чүве дег эрестиг, а чамдыктарының силен, өскелериниң соок болгаш чииртим, харын үшкүлериниң чылан караа дег чииренчиг болгаш кижжи баштай көргөшлө, бо-даа билдингир өөдежок чүве-дир деп эскерип каар. Уругларның база-ла ындыг боор чүве-дир деп чүвени ол хүн эскерген мен.

Ол хаялыг дагдан бады келген кадарчы кысты иштимде баштай кандыг-ла-бир көрүп көрбээним даңгынага дөмейлээр бодал менээ төрүттүнген. А ооң соонда бодум сагыжымга ону адын билбес бол-

ганымда, даглыг черниң даңгыназы деп адап алган мен. Самаркандыга баргаш-даа сагыжымга ол кирер. Мен ону катап ындыг кончуг көрүксевээн, оон чүнү-даа күзевээн мен, чүгле ооң кайгамчык омур-хевирин чурулга уран-чүүлүнге сиилбип каар сорулганы салып алган мен. Ооң омур-хевирин янзы-бүрү кылдыр дүрзүлөп, сомнап эгелээн мен. Элээн каш этюдтарны ийи чыл иштинде тургузуп алган мен. Ынчалза-даа ол тергийн эвези. Ам-даа күженишкинниг ажилдаар-ла. Амдызында ажилдың чүгле эгези. А эн сөөлүндө өңнөп эгелээр. Аңаа хөйлө өңнөр херек. Ындыг кончуг чагай омур-хевирге чеже өң кирерин санаары безин берге. Та чеже катап үрээш катап эгелээр чүве. Үшкү чылымда хамык ажилды катап эгелээн мен. Өөрүм кымның чуруул, чүү кижил деп айтырарга та билбес мен, даглыг черниң даңгыназы-дыр деп каар мен, а чамдыктары бажын чайгаар, мээң хилинчектенип турарымны кээргээр, а үшкүлери мени угааны баксыраан боор-даа дижирлер. Чок болза кайгамчык эки-дир, шуут-ла дириг омур-хевир-дир деп мактаарга, чок ам-даа дыка четпес, ол оон-даа чараш болур ужурлуг дээримге, таан-даа чүү ийик ол, чок болза сээң ооң аза-шулбус эвес ыйнаан-даа дижирлер.

Училищени доозупкаш, Кызылга ажилдай берген мен. Даглыг черниң даңгыназының чуруун барык-ла доозуп алган мен. Ынчалза-даа оомну кайнаар-даа дужааваан мен. Ам чүгле ол кыстың ажил-ижин, амыдырал-чуртталгазын билип алгаш чырыдар ужурлуг турган. Арткан-на чүве колдуу ол.

Чазын аалдар кыштагга хевээр турда, ачам сугга каш хонгаш, ынаар ырак эвес дагда даайым ашак дедир чоруурунда аалга киргеш бар деп сөгледипкен болган. Ынаар барбас болза даайым менээ хорадаар. Сөөлгү ийи чыл иштинде шуут ужурашпаан кижил болгай мен. Совхозтуң сергезин кадарып турар кижил болгай. Аалы аажок кадыр даглар аразында. Ол кыштагга багай машиналар чедип шыдавас чер.

Ачамдан айтырдым:

— Даайым сугже барбайн дедир. Кызылче чоруй баайн бе?

— Хоржок болгай аан, оглум.

— Дөмей-ле ынаар машиналар чедери берге ышкажыл — ден, маргыжарын оралдаштым.

— Машина дээш дыка сагыш човава, даарта маңаа совхоз директорунуң машиназы келир.

— Олар мени алыр бе, ынчаш, ачай?

— Чугаалажып каан кижин мен. Директор боду билир. Ол аалче чүгле мал эмчизи-биле зоотехник баар. Аңаа олуруптар сен. Дедир кээрге ол-ла машина-биле эвес, чыдып каар сен. Ооң соонда суг сөөртүр машина ийи хонганында дедир маңаа эккеп каар.

Ачам-биле маргышпас болза эки. Аңаа чагыртыр апаар. Ооң чаңы-ла ындыг, маргыжар чүвеге хөңнү чок кижин. Ынчангаш, ачамның аайынга киргеш, даайым ашак сугже четкеш кээрин шиитпирлеп алган мен. Даарта дүш четпейн чорда ачамның чугаалап кааны дег совхоз директорунуң чик машиназы ачам сугнуң кыштаанга чедип келди. Мал эмчизи-биле зоотехник кажаа-хорааны, хой чемгерер, суггарар черни, чылыг суг турар улуг доскаарны, мал чеминиң курлавырын хынап көрүп чоруп турлар. Ооң соонда чаа төрүттүнген хураганарны көрүп, айтышкыннар, сүмелер берип, боттарының блокнотунга хөй-ле чүвелер демдегеп алганының соонда бажыңга кире дүшкеш, шай аартай каапкаш хаптылар.

Март ай ортан чедип чорза-даа шаттарда хар хевээр. Машина соңгазындан кылаңайнып, каракты чылчырыкталдырып чоруур. Ында-хаая кадыр дагларның мээс чарыктары чаа-ла кышкы хардан карандылап эгелээн. Кедээрлээн тудум дагларның кадыры улам кедереп, орук дөжемирлеп-ле олур. Чогум кадыр дагларның мээс чарыыңга кажан-даа хар ызырынмас болур. Час бо хире апарза-даа даг сыннарының хары шоолуг эривээн, черле шыңгы кадыг-берге частарның бирээзи. Машинаның дөштерге өпейлээн хөмөйинге алзып, даайым сугга ийи хире хонуп чытпайн бо барган даргалар мал-маган-биле таныжып турар аразында кижимге ужур-чөвүн чугаалааш бо-ла машина-биле дедир чана бээр-дир, шөлээ доозулган, ам баргаш кылыр ажылдар-ла баш ажыр болгай деп бодап бар чораан мен. Адак соонда аажок кадыр даглар баарында деспек черде ийи улуг кажаа кожа, оларның чанында ийи биче-

жек бажыңнардан ыш бурунайнып тур. Бажың чанында тип каан өглер ээни илден, кырында хары агара берген турлар. Оларның бирээзи даайым суг, а бирээзин ангор өшкү кадарчызының аалы-дыр деп демги даргаларым тайылбырлады. Кодан кожа-даа бол, кажаалары ийи аңгы болду. Ынчанмай, бир кажаада төрүүр ангорлар, бирээзинде даайымның кадарып турар сергелери.

Машинадан даргаларым-биле денге дүштүм. Кызыл дилги кежи бөрттүг, хой кежи хөрөктээш кедип алган, арны часкы сырынга хүрерти додуга берген даайым бистерниң-биле аажок өөрүшкүлүг мендилешти. Келген даргаларым мени са кыжырды:

— Кызылдан моорлап келген тулган эки дузалакчы эккелдивис, сергелериң «төрүп» эгелей берген боор, сакманчыладып ап көр, малчын.

Ашак оларга улажып кагды:

— Мындыг дузалакчылар аалга ызырынмас, доораан чоруй баар боор чүве, сергелериң «төрүүрү» арай элек, дөө өгнүң ангорлары тө каап эгелээн, анаа сакманчылаай аан.

Мал эмчизи-биле зоотехник ажыл-ишти каксы айтыргаш, ниити байдалын эки деп көргөш, кажаа-хораа, сиген-ширбиинш хынап, ажылын уламчылап чоруп турлар.

Бажыңга кирип кээривиске күүйүм от салып, аъш-чем кылып, дүвүрөп-ле эгеледи. Ап чораан сумкамны даайымга ап бээримге, оозу демгизинче сунду. Чугаа кадында мен дедир бо даргалар-биле чоруй баарын улузумдан диледим. Амдызында оларым менээ тода хары бербеди. Ол аразында кады келгеним даргалар, өшкү кадарчызы суглар кирип келди. Малчын-биле мендилешкеш, улузум шайлап турар аразында дашкаар үнүп келген мен. Кожа өгнүң ангор анайларын көөр дээш ынаар базыптым. Чаа төрөөн анайлар таан чаптанчыг боор. Ону сомнап чуруп турар чай бар эвес, фотоаппараты сумкамдан уштуп тудуп алган мен. Серизин шилдеп каан чырык болгаш ишти чугайлыг кажаада эмге-хаяжак ак анайлар чараш-силиглери аажок чамдыктары эдип каап, кажаада, клеткаларда маңнашкан турлар. Мырыңай чаа төрөөннерин аңгы клеткаларда үзүп каан. Доруга берген анайларны чаптап, оларның боттарыңга таарышкан бичии коош-

пада каап берген ногаан сигенин дазырадыр дай-наанын магадап тур мен. Ынаар булуңда бир кезек анай чапында мурну калдарара берген узун кара халаттыг кадай шевергин болгаш өөрөнгөн холдары-биле анайларга бир-ле эм, та чүү чүве, суук чүүлдү эптии, аваангыры аажок омааштап ижирткен тур. Ооң чанынга чеде бергеш, оожум мендилештим. Ол менче-даа көрүнмейн «экии» деп кааш, ажылын уламчылап, дискектенип олуруп алган, анайлары-биле ажаанзыраан тур. Мен ол үеде улуг клеткада анайларны аай-дедир каш катап тырттырып ап турган мен. Эң сөөлүндө малчын кадайже чоокшулап келгеш диледим:

— Бир анайдан тудуп алгаш тырттырып ап болур силер бе, угбай?

Ол ковайып келгеш, менче көрнүп келди:

— Чок, мени эвес, мында улуг сакманчыны тырттырып алзыңарза эки боор...

Ол душта мени көргөн болза та канчап барган турдум ыйнаан. Менче чивеш дивес оожум, онза уян болгаш каттырып турган чүве ышкаш карактар-биле даглыг черниң даңгыназы бо көрүп тур!!! Сактырымга оран-делегей шупту-ла боду долгандыр ыя аразында чечектели берген ышкаш. Ооң кедип алганы өдек борашкан хирлиг кара халат, сай чаштары чаагынче уштунуп келген ак хураган кежи бөрт онза-ла таарышкан ышкаш болду. Биеэги чайгы ужурашканымдан бээр алды чыл эрте берген чүве болгай... Чүнү-даа мурнай девидевезин бодап алгаш ыятканымны болгаш сүрээдээнимни чажыртынып:

— Эпчоксунмайн көрүңер, буруулуг-ла болдум... даглыг черниң... даглыг черниң даадым, силерни... угбай дептим, мен силерден оранчок кырган, кырган эвес улуг кижини мен...— деп, чорумда, уруг чүнүн-даа ужурун тыппайн, чырыы чырташ дээш, хүлүмзүрүптер часкаш соксап кааш чугаалайдыр:

— Чок, ажырбас, ажырбас. Мен база силерниң кирип келгениңерни эскербедим. Демги-ле келген мал эмчилериниң бирээзи боор деп бодадым. Солун чериниң ажылдакчызы силер бе?

Ынча дээрге мен база аамайланып калган мен,

— Ы-ы... солун, солун... худ... художник. Чурук кылып чоруур кижиге мен.

Бодумнуң ындыг чүдөк харыымга арным кызып калган. Уруг мени пат кайгаан боор. Арыг болгаш чинге тааланчыг кыңгырааш үн-биле каттыра каап-каш:

— Ийе, ийе билдим. Фотокорреспондент кижиге силер бе?

Ам анаа чурукчу кижиге мен деп тайылбырлаар аргам оскундурган. А бурганым-на бо! Тергийн-не аас-кежик чок байдалда анаа таваржып келгендир мен. Ам канчаар боор, ооң мени фотокорреспондент деп билип алганынга чөпшээрержир ужурга таварышкаш, чүнү-даа эскертпезин шиитпирлеп алган мен:

— Чеже анай төрээнил?

— Чүс чээрби ажып тур.

— Шупту өшкүнер чежел?

— Үш чүс үжен ажыг.

— Улуг сакманчы кымыл? Силер дузалакчызы силер бе?

— Улуг сакманчы бажында, мен анаа дузалажып турар мен.

— Дузалакчы сакманчы силер бе азы кадарчы бе?

— Ийе, авам, ачам суг-дур.

— Ам-на билдим. Аваңар сугда дузалакчылап турар силер де. Азы аңгы кадаржып турар силер бе?

Ындыг айтырыгга уруг элээн тыртылып чоруй харыылады:

— Чок, мында дузалажып турар мен.

— Адыңарны кым дээрил?

— Мени бе? Че, ону чоор силер. Чүнү-даа канчаар болзуңарза, бо өгден билип ап көрүңер.

Совхозтуң сураглыг өшкү кадарчызы Ондар Седиптин ажыл-ижи-биле танышканым чүгле ол болган. Даглыг черниң даңгыназынга даарта база, ооң соонда чанып чоруур хүнүмде база мал суггаржып турда ужурашкан мен. Ынчан кандыг-даа чугаа кылып чадаштым. Кыс ак-көк торгу тон, киш кежи бөрт кедип алгаш мен чоруурум хүн ийи кочалга суг узуп алгаш турда, мырыңай үскүлештир таваржы берген мен. Ынчан ол ёзулуг кандыг-даа даңгы-

надан артык чораан ийши. Оон чугаа эрексеп турумда, даайым кыйгыра берди:

— Мөңгүн-оол, дүрген, дүрген. Машинаң кел чор.

Даайымдан ол өгнүң дузалакчызы ол бе, дээримге бажын имнеп, чөпшээрежиң каан. Чүгле оон адын шала-була Саара деп билип алыр аас-кежиктиг болган мен. Ол хире ырак-узак кадыр-берт черде малчыннап чурттап чоруур хирезинде оон эптиг-ээлдек болгаш ындазында культурлуун пат кайгаан мен.

Кадыр даглар аразындан даглыг черниң даңгыназы-биле элдептиг ийи ужуражылгам ыңдыг янзылыг мээң өөдежок болганым-биле чөгенчит байдалга эрткенинге сеткил-сагыжым кызыгаар чок хомудап чораан. Ол хүнден эгелээш Саара — даглыг черниң даңгыназы сагыжымдан ыравастан. Машина берт черлеп оожум кудургайлап бадыпкан. Мен кабина сонгазын ажыдып, куду долгап бадырып-каш, оон бажынынче көрнүп эрткен мен. Таптыг-ла ол душта кыс бажындан үнүп келген. Мен олче хүлүмзүрбүшаан, холум аяр чайдым. Ол база-ла диштерин агартыр чазык-чаагай хүлүмзүрээш, холун чайып каарга, чүге-ле ийик ишти-хөңнүм чырып келген. «Каяа-даа чорзуңза сени дөмей тып алыр мен, даглыг черниң даңгыназы» деп бодап бар чытым.

* * *

Кызылга чедип келгеш кылып турар ажылымче сундулап кириптер дээримге, сагыжымга демги даглыг черниң кызы ыравас, чүнү-даа кылыр дээримге, чүгле ол киргеш туруп берген. Аныяктар солуну-биле дугурушкаш ол кыстың тыва тоннуг анай тудуп алган турар портредин чүнү-даа мурнай үндүргөш, оон ажил-ижин кыска долчулап бижиирин шийтпирлеп алган мен. Уругнун портрединге пей-заж херек. Аңаа база-ла чогадыкчы ёзу херек. Даглыг черниң чурумалын билир болгай мен. Чүге дээрге мен база-ла даглар аразыңга малчын өг-бүлеге өскөн мен. Каш хүн иштинде мээң мурнумда кыстың боду азы тырттырып каан чуруу чок-даа болза оон дириг омур-хевирин ол-ла хевээр тургузуп алган мен. Ол багай эвес штрих болган. Солун

чуруу өң чок болган ужурунда ол ажылым чүглө каравдаш-биле бүткөн. Анай тудуп алган турар сакманчы кыс, ооң ындында менги баштарлыг сүүр даглар, аяс дээрде частың бөлүк ак-бора булуттары. Ам бодан көөрүмге даглыг черниң даңгыназының чуруун багай эвес күүсеткен мен. Ынча чылдар иштинде ооң омур-хевири билбес кижини, мен эвес-ле болгай мен.

Чурук белен болу бергенде ырак районда ол совхозтун партком секретарындан дуржулгалыг малчын Ондар Седиптин болгаш ооң уруу Саараның ажылының сөөлгү байдалын биллип алыр сорулгалыг телефон-биле чугаалаштым. Телефонда артык үннер бар болгаш чугааның дыңналырының арай багайы кончуг болган чүве, ынчалза-даа херектиг сандууларын болгаш малчынның нити байдалын ап алган мен. Адак сөөлүндө дуржулгалыг сакманчы оларның уруу Саара нитизи-биле каш анай өстүрүп алган-дыр дээрге секретарым бичии када үзүктели берди. Ооң соонда: «Уруунуң анайларын билбес мен, шупту 346 анайны менди камгалап алган-дыр, 346 аан. Хереглээр болзунза уруунга ооң чартыын кирип ал, чайым чогу кончуг, дуңмакым»— деп, даргам чугаазын доосту.

Ам канчаар боор, сөс бижирирге чевеним аажок кижини болгай мен, каш катап эдип тургаш, совхозтун дуржулгалыг сакманчызы Ондар Саара Седиповна каш чыл улаштыр дузалакчы кадарчы бооп ажылдап келген дээш-ле адак соонда, бо чылын дуржулгалыг сакманчы 173 анайны онча-менди камгалап алган деп-ле төндүрдүм ийин. Чуруумну мактааш, сөзүн каш катап эдип тургаш аныктар солунунуң редактору мээң ол ажылымны хүлээп аарга, артында-ла чиик кылдыр улуг тындым. Редактор Монгуш Монгушович мээң арнымче чиктигзинип көргөш, доктаамал солун ажылынга киржип турарымны чагыды. Мен оон өөрүшкүлүг үнүпкен мен. Каш хонганда мээң четтикпейн манап турганым даглыг черниң даңгыназының чуруу үнүп келген. Ол солунну беш-алды хуу чедир садып алгаш шыгжай шаап алган мен.

Бир хүн Чурукчулар эвилелинге кирип кээримге даргам аажок шириин байдалдыг мени олур деп имнеди. Ол хүн даалга алгаш хоорай кыдыының

бир ажыл-агыйынче сургакчылап чоруур ужурлуг кижини мен. «Солунга материал бижиирде ыяк хынап алыр боор, сакманчы кыс дээш өске кижини чуруп үндүрүпкен-дир сен, аныяктар солунунга баргаш ужурун билип ал» дээрге, сактырымга чер-дээр канчагылап келген ышкаш болган.

Пролог орнунга

Он беш чыл бурунгаар эң-не баштай көргеним ол херээженни дүүн чаа болган чүве дег бо-ла сакты бээр мен. Ам ону херээжен деп болур, чогуум кым деп кижини-биле канчаар чурттап чоруурун экиле билбес мен. Кара чангыс-ла бодумга эң-не бүзүрээр чүвем ол тергиин эки болгаш тергиин чараш кижилернин бирээзи бооп мээң сагыжымга кезээде артып каар. Ийе, бодумнун кады төрүттүнген болгаш кады чурттап чоруурум үжилеримнин иштинден ындыг чараш даңгына бар дээрзинге кажан-даа бүзүрөвөс мен. Ол ыдыктыг даңгына-биле кады чурттап чоруур кижини бодунун ындыг улуг аас-кежини эскербейн-даа чоруур чадавас боор ийин.

А мээң ол даглыг чернин херээженинин кайгамчык омур-хевирин чурулга уран чүүлүнге сиилбип каарымны кайын эскерер ийик аан. Ол буянныг иштин кижизини кижилерге кайынын-даа дилеп тывылбас аас-кежини шаңнап чоруур. Чүгле силер ону өшкү кадарчызы деп бодай бербенер. Ол мээң, чурукчунун чазы болган. Мен ол чазын дагга ону анайлар чөмгөрүп турда билип алыр ужурлуг турган мен. Ол районнун иштики аарыглар эмнелгезинин улуг эмчизи болган. Ынчан ада-иезинин аалынга дыштанып турганы ол болган. Алыс даглыг чернин даңгышазы болганда каяа иштинге көргөн кижини ону хаваанда бижип каан эвес, кижини эмчизи деп азасы билер ийикпе. Ооң мурнунда чылын эмчи институтун дооскаш, район эмнелгезинге ажылдап келгени ол болган.

А шагда чайлагга дужарымда ынчан бирги курсту дооскаш, дыштанып келгени ол болган. Ол-ла бүгүнү сөөлүндө билип алган мен. Чүгө дээрге бир катап мээң ажылдаар черимге чурук үндүргенимнин соонда каш-даа ай эрткенде чүве, чагаа чедип келген. Ону кым бижээнин баштай аайын тыппаан

мен. Хол үжүү танывазым кижини болган. Азы өске кижиге бижээн боор дээш адресин көөрүмге мээни: чурукчу Куулар Мөңгүн-оолга дээш-ле, мээң тода адресимни айтып каан. Ооң иштинге каш-ла сөс чораан:

«Силерниң мурнуңарга улуг буруулуг болганымны айыткаарын чөпшээреп көрүнер, дагга силерге ужурун чугаалаар дээш аайын тыппаан мен. Чүгө дээрге силерни солун чериниң даалгазы-биле келген деп билбээн мен. Ийиде, ынчан силерни фотокорреспондент азы чурукчу кижиге бе дээрзин канчап билип алып боор. Баштай силер «даглыг черниң ... даглыг черниң даадым» дээш-ле ужуру ты-вылбас чүвө чугаалаарыңарга мырынай аайын тып-пайн барган мен. Ынчалза-даа мен силерге тайыл-бырлаар ужурлуг турган-дыр мен. Ча, ажырбас аныяк кижиге чазыглар турбас боор бе? Силерниң ажыл-херээңерге, өг-бүлөңерге улуг чедишкени күзедим. Саара» деп каан. Ол-ла.

Ооң соонда район төвүңге чеде бергеш, ол эмчи-ге мегелеп хан базышкыным, азы чүрээм чиктии кончуг апарган чоор бе дээш шинчидип көөр дээш диттип чадап каан мен.

Каяа-даа чорзунза кижилерге буянныг ажыл-нжин-биле кезээде аас-кежикти чедирип чоруур-ла болгай сен. А мен канчап-даа барзымза, өске эм-чилерге эмнедип алгай мен аан деп бодап чоруур апарган мен.

Алексей АРАПЧОР

ЭРИК КЫРЫНГА

Суурнуң ортузунда улуг ак бажыңдан хөй улус үңгеш, кудумчуларже өрү-куду тарап чанып турган.

Чаъс чаа аяскан. Күстүң дүнеки салгыны сы-рынналган, сооксумаар агаарда чыжыргананың ажыгымаар чагай чыды билдирер-билдирбези-биле чытталып турган.

Суурнуң мурнуу талазынче кара сутнуң эринде, арыг мөңгүн конгулуур дег каткы дыңналган. Ол кыс кижиниң каткызының ындынныг аяны, эртип бар чораан кижиниң кулаанга тааланчы-биле дың-

налган. Ол кижн тура дүшкен. Дыңнаалаарга шнмээн-даа чок. «Сагыжым ол чүве бе, азы чүнү дыңнаарым ол?»—деп бодааш, иштинде арай дүвүрөксеп, дүрген-дүрген кылаштапкан. Хенертен-не ийн кижиниң чугаалашканы, кылаштап чораан дыңнакчынын, ооң мырыңай дужунда ыяштар аразындан дыңналган.

— Сээң чедип келиринни, менден өске кым-даа ынчаар манаваан боор — деп, кыс чугаалаан. Дыңнакчынын чүрээ чымырт дээн. Долуманын уян чымчак хоюг үнүн танып каан. Ооң чүрээ шапкыланып, хөрээнден ушта халый бер чазып келзе-даа, ийн буду ол черге чыпшына доңа берген чүве дег угдунмастаан.

— Мен дээрге, күжүрүм, сеңээ дүрген-не четсимзе, өөредилге дүрген-не доостур болза дээш четтикпейн чордум. Сээң чагааларың мени оожургадып, эртемниң бергелерин ажып алырынга дузалап чорду ышкажыл — деп, эр кижн чугаалаан. Дыңнакчы үн аянын дозуп ап, кым ирги бо дээш, танып-ла чадаан. Ооң черле дыңнавааны танывазы үн болган.

— Чедип келириңге, сеткил чүрээм чырып, хөрээм хозап келди, эргимим.

— Мунчулуп чордун бе?

— Мунчулуп, мунгарап-даа чордум, сен аңаа кайын бүзүрээр сен.

— Ол чүү ындыг кижин тыпты берген чүвел, чугаалап көрем, бир эвес онза чажыт эвес чүве болза.

— Соонда таптыг чугаалап бээр мен — деп, кыс арай чөрүүлөнгөн.

— Ам чугаала даан, соонда дыңнаар хөңнүм чогул, болур болбас чүвеге чеже сеткил өйдүктүрер кижн мен.

Элээн үр кым-даа чүве ыттаваан. Ынаар арыг иштинде шапкын хемниң даажы шаанайнып чыткан. Ол чарыкта кара туругда үгү-даа эдер. Дагда орукта кижн-даа ырлаары дыңналыр.

— Кырым сынар, Дилгижекке ынакшыыр туржук, аңаа чоокшулаар безин хөңнүм чок. Шыны херек, багай эвес кижн, хөйнү көрүп билген онзагай чаңныг кижилерниң бирээзи. Ынчалза-даа ийн чаңныг, кажар кижн чораан.

Дыңнакчынын ооргазын дургаар соок салааларбиле суйбапкан ышкаш, соолаш-ла дээн. Сактырга

адаанда чер ыйлып кирип-даа чыткан ышкаш апарган.

— Бир катап ажыл соонда чанып келиримге — деп, уруг ам-на оожум үн-биле чугаалап эгелээн.— Бистиинде танывазым кижини келген олур. Ол мээң сонгу ием Ханды-биле столда кады шайлаан, хөөрежип олурлар. Келген кижини бүдүү карак уштай көөрүмге, ак шырайлыг, чалгыгланчак кара баштыг, артында оозу кылаңайнып турар, дөргөн хар ажып чоруур хире кижини болду. Ол Хандыже удур көрүп алган хирезинде-ле ында-хаая менче көрүп, бажымдан будумга чедир шинчилээн олур. Ооң тебе дег кижини кайгаарынга, ындазында эпчоксунуп, хорадаарым-даа аажок. Оон эпчоксунгаш, өске өрээлче кире бердим. Шала ажыттырган эжиктен ийи кижиниң чугаазы дынналып турду.

— Кады өөренип чораанывыс өөрүвүстен, силерден өске кымнар кайда-кайда чүнү ажылдап чоруурларыңар?

— Хөй кезини көдээде малчыннар. Чамдык эштерге таварышкылаар-дыр мен. Кызыл-оол, Сержинмаа, Хандываа башкылар, а Доржу, Долгармаа эмчилер, Демир-Хая мээң-биле Москвага институт доозуп алган — деп, ол чоргаар харыылады.

— Кадайыңар чүү кижил?— деп Ханды улам сиңникти.

— Эрткен чылын чок апарган — деп хөөн чок харыылады.

Дужумда көрүнчүкте Хандының арны көзүлгөн. Ооң шырайында хүлүмзүрүг көзүлдү. Ол өске кижиге ынчаар бир-ле дугаар хүлүмзүрээнинге мээң сеткилим ала-чайгаар-ла караңгылаш кынды. Келген кижини чоруй барган соонда Хандының ындазында омак-сергээ иле болду. Ачам чок апарганының соонда ооң ындыг чанныг турганын бир-ле дугаар көрдүм. Ханды ам-даа аныяк, ооң чаражы хевээр, бажының дүгү дозулуг-ла кара, ийи караа онза чымчак көрүштүг-ле болгай.

Теректин бүрүлери салгынга сылдырткайнып, черже дүшкүлөп турган. Дыңнакчы кайнаар-даа баар аайын тыппайн, ол-ла черинге сыртая берген турган.

Элээн болгаш уруг база катап чугаазын уламчылаан.

— Эрткен кыжын алды суурга чорааш, дедир чанар чүве тыппайн чадаг чоруптум. Дөш өрү үнгеш, изиргени хона берип-тир мен. Соомдан машина маннап келгеш, тура дүштү. Чүьктүг машина кырында улус аразынга олуруп алдым. Удавайн дерим сооп, бүгү бодум шырыныгып келди. Хат дээр-ге багай тонну таар дег өттүр шаап тур. Үр-даа болбайн бажыңга келген. Эртенинде соокка алзып аарый берген болдум. Туруп-даа шыдавадым. Беш-алды хонган, сегиирден дам барган. Ол аразында демги Дилгижек деп кижн бо-ла кээп, бажыңга от-көс-даа салып бээр, хөглүг чугаалары-биле аарып чыткан кижиниң сеткилин сергедиптер кижн чораан. Бир-ле хүн ол бодунуң машиназы-биле келгеш, мени район эмнелгезинге чедирип-даа кагды.

Эмнелге черинге элээн үр болдум. Ынчан Ханды каш-даа катап чораан, кээрде куруг келбес. Эмнелгеден каң кадык бооп үндүм. Хайлыг, база-ла чанар чүве тывылбас апарган. Ол-бо дилегзинип маннап чорумда бир машина эртип чыткаш тура дүштү. База-ла Дилгижек болду. Аалымга чедирип каан. Чедип кээримге, кежээ өөрүм кыстар чыгып келген. Олар боттарының ажыл-амыдыралын чугаалап, ылаңгыя зоотехник Дилгижектиң ажыл-агыйныг удуртур билдилиин мактап, оон кижилерге эптиг ээлдээн мактадылар. Шынап-даа бодунуң херээн билир кижн чораан. Улугну улуг деп, бичини бичин деп билир, ындыг кижилер бисте ховар болгай. Удуртур ажылга чамдык кижилер өске кежин кеттиниптер болгай. Кыстар дыка-ла үр олургулааш, дүне апарганда чана бердилер.

Ханды элээн үр ыт чок, боданып олургаш, чугаалай-дыр: «Зоотехник Дилгижек дээрге, бичезинден-не ак сеткилдиг оол чораан чүве. Ам улуг эртемниг кижн болган-дыр. Чон шупту ону мактаар — дээш, менче дидим эвези-биле көргеш, оон база катап чугаалай-дыр: «Мен сээң төрээн иен чок апарганда, силерниинге таптыг-ла сен дег тургаш, он тостуумда келдим. Ынчаарда ачаң хөөкүй менден улуг ышкажыгай. Сен безин школага өөренип турдуң. Ачаң-биле мени даай-аваң кадай суглар таарыштырып кааннар болгай. Эптиг-найыралдыг-даа, тааржып чурттап чордувус. Сеңээ дораанна бодумнуң төрээн уруум дег ынак апарган мен.

Ам-даа ынак кижидир мен. Мен бодаарымга сенээ багым чок боор. Ам улгадып өзе берген, кыс апарган кижидир сен. Бодунуң салымың-биле, амытанга кайгаткан чаражың-биле аас-кежиин тыва бээр сен — дээш оон ыңай ыттавайн улуг тынды. Ооң ол тынышкыны сагыжымда бар-ла чүвени борбаңнадыр үрөпкен ышкаш болган.

— Сен чүнү бодап турдун ынчаш?— деп, оол айтырган.

— Чүнү бодавас дээр сен. Дилгижек биле Ханды шагдан тура таныш улус-тур. Ам кайызы-даа бот кижилер-дир. Бир үе улус-тур, оларга шаптык болу бергеним ол-дур кылдыр бодаан мен.

Элээн үр чугаа дыңналбастаан. Бодаарга оол биле уруг бодалда дүже берген ышкаш болган. Чанында кара сугнуң даштар аразы-биле шүүрелдир агып чыдар даажы, бир-ле чүвени шуугап айтырганзыг шылырткайнып чыткан.

Дыңнакчынын сеткили хөлзеп: «Каарган кас эдергеш, даванын доңурган» деп-ле чүве бодур. Хей-ле черге адым үнүп-түр. Демги ол ишти бак Донгажык деп чүве эвес болза, мындыг тоолга кайын кирер мен»— деп боданып чушкуузун суйбаан.

— Черле бо-ла чорааш, хөйнү дыңнап-даа, көрүп-даа келдим. Аныяк кыстар канчап-ла бодундан ыракта-ла улуг кижилерге, а харын ашактарга безин ынакшый бээр чүвел? Акша биле албан-дужаалында болдур ам — деп, оол мындыг.

— Хамык ужур акшада, эрге-дужаалда эвес, кижиниң сеткилинде, улуг-бичези хамаан эвес, бердинген шынчы ынакшылында — деп, уруг удурланган.

Дыңнакчынын сеткили чымчап «ол-ла болгай, ашактарның чүрээнин оду изиг, ол акша чокта чүнү канчаар» деп, ол боданган.

— Ашак кижидегелдиг, кижиде аайындан эртпес болгай — деп, уруг уламчылаан.

— Ынчаарга демги ол Дилги дээрзинге чүге барып албаан сен, ону чагырып чоруурунда — деп, оол үзе кирген.

— Чиктиин бо чүвениң, кандыг аайлыг кижиде сен, Дембилдей.

— Өрү аайлыг кижиде ышкаш ийик мен.

Дыннакчының өжүп бар чораан чүрэнин отчу-гажы хүл аразында салгынга катап кызаңайнып чырып, ийи кижиниң маргыжа бээринге идегеп, моон соңгаар чүү болурун дыннаар дээш улам чоокшулап алган. Дембилдей дээрге демги бир чаа келген эмчи эр бо эвеспе. Шынчы эжинге чедип келгениң бо чүве бе? Көрүп тур мен... деп, дыннакчы «бажазы-биле» таныжып алган.

— Ынчан кежээликтей апарганда чүве — деп, Долума үзүктелген чугаазын эгелээн — азырап турган бызааларымны саналдыр көрбүшаан, Дилгижек өрү-куду кылаштагылааш, күске кедээн моортай дег, мээң чанымга чедип келди. Холдарын эктимге салгаш, бодунче мени чыыра тыртып чорда, бистиң-биле кожа бызаалар азырап турар кадай, Дилгижектиң төрели дээр кадай кирип келди. Көрбээчнээн кижини болуп, бистиң мырынай чанывыска келгеш, булуңда дүвү чок кочалды алгаш, үне берди. Ооң соонда хоп-меге тарай берген. Хандының-даа, мээң-даа арыннарывыска муңгарал турупкан.

Чоокта чаа сээн келиринниң биче-ле мурнунда чүве-дир ийин. Бажыңга чааскаан олурумда, Дилгижек бо-ла кеденгирлеп кирип келди. Арагазыг чыт чытталып келген. Сандайны ол боду алгаш, менээ дужааштыр олуруп алды. Элээн ыт чок олургаш, сандайны улам чоокшуладыр чылзып алгаш: «Күжүр сарыым, хөөкүй дунмам, багай акынны өршээп көрөм. Шынын чугаалаайн, сен чогуңда чурттап-даа шыдавас болдум» — деп кээргенчиг апарган чугаалайдыр. Сени түрөтпес-даа мен, сээң кара тураң-биле чоруур мен, күзээн-не черинге чоруп турар мен. Менде эт-хөрөңги-даа, касса-даа бар. Даштын ол «Волга» база сээнии болзун, сен чокта оларның менээ херээ чок. Мени кээргеп өршээ!» — деп, бо-ладыр. Канчаар-даа аайын тыппайн барып-тыр мен.

— Шыдавас мен. Манап чоруур кижилиг мен — деп, чөвүн сөглөдим.

— Демги сени манаткан кижиниң та чеже кыстың бажын төөредип чоруур чүве, хей-ле түрөп чоруур дур сен. Менде акша... — деп, чорда хорадаан түлүүм-биле:

— Силерниң кажарлап, оорлап алган хөрөңгиниң менээ хамаан, чадаг-даа бол чааскаан-даа бол чо-

руур мен, анчыг кылынмайн ыңай чорунар — деп, кончуттуна-ла бердим.

— Кажарлап, таарыштырып чорбас болза, мунар машина, алдын-мөңгүн боду келбес, дуңмай—деп сургай-дыр. Ол аразында Ханды бо кирип келди. Дилгижек ол-ла дораан Хандыже көргөш:— Силерге-даа билдингир апарган чүве ыйнаан бо, бистерге арга-дуза көргүзөрин дилеп тур бис!—деп бола-дыр.

Хандының арны бирде кызып, бирде агарып келгөш: «Мен-даа чүнү билир мен. Өске кижидир мен. Ындыг-даа болза, эш Дилги, күрүнениң эт-хөрөңгизин, акша-көпөөн кажарлап ажыглаарыңардан ангыда аныяк бичиилерниң арыг сеткил-чүрөөн оорлаваан болзуңарза — деп кончуг шириин алгыргаш, ыт көрүп каан моортай дег сирбее берди. Ооң «өске кижидир мен» дээнин бир-ле дугаар база дыңнаан мен.

— Мегелеп турары ол-дур. Мен ындыг чүве бо-даваан-даа мен. Мен өске манап чоруур эштиг мен — дээш бар-ла чыжыдымны Хандының мурнунга ыглап тургаш, чугаалааштың үнө халыдым — деп, уруг чугаазын дооскан.

— Сен менээ ынак сен бе? Чок, ыттава, мен бодум билир мен,— деп, оол мындыг. Карангыны чырыдып, кадыр дагның артында ай үнүп орган. Дыңнакчы топтап көрүп турарга хөнү болгаш чинге сынныг чоргаар болгаш бедик баштыг кыстың база ооң-биле кожа, олче көрнүп алган узун болгаш күдер сынныг оолдуң дүрзү-хевирлери, хоолап каан чурукта дег, улуг төгерик кызылзымаар айның иштинде дужааштыр көстүп келген.

Дыңнакчының сеткили дүвүрөп, бодундан боду ыядып, чушкуузун дырбанмышаан, хая көрүнмейн дедирленипкен. Ооң буттары черде чыткан кургаг будукка илдиккеш, эрик иштинче кара-сугнуң ээреминче даашкыры-биле кээп дүшкөн. Соок сугнуң дидиредир хаарып келгени-биле ол миннип келгөш, идик-хевинден сугну шааладыр эрикче үнүп келген.

АРАН-ЧУЛА

Бир-ле күзүн чүве. Самына, Хан-Дээр сыннары ынчаар аңнап, диинчеп чорааш, аалывысче ээп чанып олур бис. Орук баштап, ожук кактап чоруп чоруур бистиң акывыс дээрге, аьдының аксын-даа тыртпас, Доостуг хемни өрү таалыңын далдырадыр, төрөпчизин дөлдүредир шокшуп-ла олурлар. Чугаа-соот-даа чок, бисче хая безин көрүнмес мындыг. Доостуг — арга-даа чок узун хем боор: чоржан аьттыг, аар артынчак-дергилиг улус аксындан бажынга чедир ийи бүдүн хүн иштинде чадаарында чедер. Ылгын кашпагай аьттыг кижиги бир хүн иштинде четсе-ле чедер, четпезе ара хонар. Дүьштеп, аьт-хөлдү дыштандырып, секпередип ап чорбаска хоржок, аьт-даа, кижиги-даа шыдашпас. Хемниң ишти кашпалдарлыг, кызаа-кызаа кыйыгларлыг, шыр-гай аьрга-арыглыг. Орукту чаңгыс чазар болза, оон элөп-түрөп эгелээни-ле ол. Өрү көөрге, оюк-делик көк дээр көстүр, а оруктун ол-бо талаларында дээр баганалары ышкаш узун сулагай дыттар, хадылар, чойганнар, пөщтер, шивилер кажааландыр кожа-кожа, холдарындан туттунчупкан чүве дег, будуктары дегжи берген чоргаар көстүп тургулаар.

Бир-ле эптиг черге акымга кожаландыр халдып кээп, дилей аарак чугааладым:

— Улуг дүьш-даа чеде берип-тир. Оьт чиирлерни оьткарып-суггарып, эьт чиирлерни ашкарып-чемгерип албас бис бе? Ээрерлерни көр даан, адактын соонда, аьт-даа изинден үнмес, арта дылдары уштунгулай бергилээн.

Акым менче көргөш:

— Аран-Чула аьдым эьди изий берди, авам-ачам сакты бердим — деп, кижимниң харызы бо ийин.

— Авам-ачам дивейн, алган кадайым, ажы-төлүм сакты бердим дээриң ол ыйнаан — деп баш-тактандым.

Ол-ла чорааш, орай кежээ апарганда, одагла-нып, аштанып-чемненип, хөөрежип олурар аравыс-та, акымның демги сөзүн сактып кээп айтырдым:

— Мен Аран-Чула аьттың дугайында хөй удаа

дыңнап келдим. Бистин бо чоруп олуарарывыс хеминиң бажында Аран-Чула аъттың бажын асканы деп аттыг чер бар болгай. Ол черни чон чүге ынчаар адай бергенил, ооң төөгүзүн билир сен ыйнаан, акым?— дидим.

— Та-та, билбес мен — дээш, ону чугаалаарындан арай сезинген хевирлиг болду.

Черле ындыг, хөй чүве чугаалавас кижичи. Чогум чоннуң төөгүзүн, эрткен-барган чүвени билири кедергей боорга, мен-даа, чүү боор, кижимге ээрежип, чыпшына-ла бердим. Аът-хөлдү оъткарар, ожук-пашты паштаар, от-көстү одаар бооп аксым-сөзүм берип, аажок-ла олур мен. Акым хүлүмзүрээш, таакпызын кыпсып, элудун чазап алгаш, чугаазын-даа эгеледи эвеспе:

— Оон бээр улуг-ла үр үе эртпээн чүве ийин ол. Көжээ чурттуг Көжер-Байыр деп кижиге Аран-Чула дээр алдын-хоор аът турганы-ла шын. Ук кижичи яды эр чүве-дир. Алыс боду кончуг эрес, аннаар-меңнээр, ажылдаар; угаан-сегээнниг, чугаа-сооттуг, чуду-кара, эрген болган чүвеге торулбас, эрниң мугуру эр чораан. Ажы-төлү мырыңдай эндерик, кызыл өрт. Хөй ажы-төлге-даа бастырбаан: оларын эктинден элетпээн, иштинден аштатпаан. Азыраан малы чегей, колдуунда-ла аң-мең-биле амыдырап, тайгатаңдызынга чалбарып, оон диленип чораан.

Та кайыын, канчап тып алган кижичи, ол кижиге Аран-Чула деп аът турган. Ону ачылап алгаш, ажыл-чоруун кылбаан кижичи олаа очунда чок дээр чүве. Манчүректен-даа, Көжээден-даа ол аътты ачылап мунган кижичи Хакасияның төвү — Абакан хоорайга четкеш, бир шоодай далганны садып артынып алгаш, дүн-хүнү-биле дедир эеп чанып кээп турган дээр. Кайгамчык-даа шыдамык, мөге, кашпагай аът турган чүве-дир.

Бир-ле катап алды айның орган үезинде, сыынның мыйызы шылба өл, өртект үнелиг турда, Көжээ-Байыр сыын мыйыстап Хан-Дээр тайгазынче ажа берген. Ол үеде сыын мыйызын кыдат садыгжылар тергийн үнелээр болгаш ховар дээн бараан-сараанын аңаа орнаар турган. Бир улуг сыынның мыйызы-биле багай аът чүгү аар-саар барааннарны алып турган. Ынчан бо тайга артынга сыын-мыйгактың элбээ-даа аажок. Күжүр эр-даа чүү боор, ийи сыын-

ны аткаш, оларның мыйыстарын шагжайтыр артынып алгаш, ээп чанып орган. Ынчан Чаагай-Аян Алды-Аксы дээр, ам Аран-Чула аъттың бажын асканы дээр, шулурааш кара суглуг, шалырааш шылба оъттуг, бедик арттың бетин чарты, меңгилери мыя бо көстүп чыдар магалыг чаагай аян черге чедип кээп-тир. Ам чүү боор, Көжээ-Байырның сагыжы оожургап, бо хире чер ап келгенде ам ажырбас деп, аъдын сегередип, боду дыштанып-чемненип алыр бодааш, аъдының дергизин дүжүрүп, эзерчонаан сойгаш, аъдын салыпкаш, чалгый пажынга чин кара шайын хайындырып ижип, чилиглерин соруландыр соп чип олуруп-тур.

Аран-Чула сыскам суун ижип, шымчым оьдун чээш, аңдаштанып силгиленип алгаш, Доостугнун доштуг кадыр артынче көргөш, улай-улай киштеги-лепкеш, аныяк пөшке өгенип-чөленип туруп-туруп, дөрт даванын хере теп алгаш, ынчаар-ла тура өлүп каап-тыр. Эр-даа чүү боор, эки аъдының бажын ол чөлөндир өлгөн пөжүнге азып кааш, оон дугайында үр-ле боданып олуруп-тур.

«Хөөкүй аъдымны, эзирниң шүүргээ дег-ле чордун ийин. Ийи чалгыным, эр эжим чордун. Үжен чыл эдиледим: ужуп-туруп-даа чорааныңны сагын-майндыр мен. Ээнге элег-түрег-даа көргүспедиң. Аъттың экизи болгаш назынын-даа узун, өлүмүң-даа чаагай, өлүр черин-даа каас-тыр, аъдым. Сен аныяк турунда, ыраккы Самынаның сыннарындан аъттангаш, болаа үезинге кээрге, бажың саваарың, доңгайты кагарың дам баар-ла болгай. Ынчан болза, маңаа шайлап олулар хамаан чок, шак моон аалымга шай хайындырым хире болгаш чедип турдум. Бодап олуларга, чалгынныг куш дег-ле тургандыр сен...

Бир-ле катап Хонакпан аңчы суглар аннааш, ээп орларда оларны сыр соондан четкеш, борта эрткеш, Көжээге биче дүште бардывыс чоп, а олар кежээ келдилер. Күжүр аъдымны аңнап-меңнеп мунарга, сагыш-ла ийин. Аң барааны көргөш, дүже халып каапкаш, адып-сүрүп, чеже-даа саадааш келирге, ол-ла черинде манап турар болгай. Малгашка-даа дүшпес, хорумга-даа ызырынмас чордун. Кандыг-даа шыргай бертке чорааш, арттыгда мыйысты, дергитаалыңны ыяш-дашка дээспес чордун. Анныг черге

чоруурга, даваннарың безин дагжавас болгай. Ол ынчап чорунда, орук кыдыыңга чеже аңны көрбедим дээр. Олчам орукка дозуп турган дег чорду. Сен былгырбас, мен чөдүрбес чордувус. Ам чүү боор, эр бодум назылап кыраан, эки аъдым өлгөн. Аң-мең ам шуут ырааны ол-дур. Кырыырга кыпсынчыг, чөнүүрге чөгенчиг-ле чүве-дир. Көжээ-Байыр артынче ынчаар кезе кайгап, хөйнү бодап, хөрээ көвүдеп олурда, ооң карактарың чаш дуй бүргөп келген. Ашак карактарының чажын тонунуң чеңи-биле чодуп алгаш аъдының чүгүн боду чүктээш, чалгыны сынык эзир ышкаш, шак ол улуг артты ажыр калгыпкан...

Аран-Чула аъттың бажының сөөгү чоокка чедирле ол пөшке турган чүве. Тыва улустуң чаңчылы чаагай, сеткили эриг ышкажыгай: эргелиг эки аъды өлүрге, ооң бажын бедик черге азып, чалап каар.

Көжээ-Байырның Аран-Чулазы аъттан өскелиг эки аът турган болгаш, чон анаа тураскаадып, ол аъттың бажын аскан черин Аран-Чула аъттың бажын асканы деп адай бергени ол-дур ийин.

Бо черниң аңчылары кыжын, чайын-даа олап эрткенде, дүжүп дыштаныр, оъттуг, суглуг, оргу шөлдүг боорга, хонар-дүжер улуг одаг болу бергени ол. Аран-Чуланың бажын асканы пөш улуг чодур пөш апарган, кандыг-даа суггур чаъс чаап турда, ол дамдылаар эвес, ооң чүгле сураан дыңнаар. А мээн демги ол сөглээним «Аран-Чула» аъдым эъди изий берди, авам-ачам сакты бердим»— деп чугаамның утказы оон шуут өске чүве. Ооң дугайын база чугаалап берейн шүве. Каям, ол шайынны чылды каавыдам— деп, акымның аксы ам-на изий берген, хөөнүй берген чадаган дег хөөрөп олур.

Мен амырааш, от чүшкүрүп, шай чылдып, черге дегбес халып тур мен. Таакпылап, шайлап алгаш, акывыс солун чугаазын уламчылап эгеледи.

— Моол, тыва улус шаг-шаандан, ада-ызыгуурундан тура кожа-хелбээ, эп-найыралдыг, аралажып чурттап чораан чон чүве-дир ийин бо. Бир катап бир аныяк моол кижин тыва эжиниң аалыңга келгеш, аъш-чемниң амданныын чип, араганың ажыын ижип, эъттиң чаглыы-биле хүндүледип, хөөрешкеш, аал-чуртунче эеп чаныпкан чүве-дир. Ол-ла чоруп ора, улуг ховуга келген. Ол ховунуң ортузу-биле ногаан шык шөйлүп чоруткан бооп-тур. Ол ногаан шыктың

бажында кара чаңгыс улуг ыяш барааны көрүп кааш, аңаа чедип келген. Ол черниң аянныг таптыгы-даа аажок болган. Ол чаңгыс дыттың дазылының адаандан соок кара суг согунналдыр аттыгып бадып чыдар болган. Демги кара суг оон эгелеп үнгеш, улуг ховунуң ортузунда канчаар-даа аажок делгем ногаан шыкты суггарбышаан, ак-көк дээрге чайынналып, ак илчирбе шөйүп каан дег, дыйлаң-дыйлаң чиңге ак чүве апарган, угбазы болур улуг Хемчикче углай бадып, чоруй барган. Орук кижизи орта хөлегеге таалап, кара суг ижип, чунуп, аьдын сек-передип, дыштанып чыда, удуп каап-тыр.

Аьды ораныпкан. Оттуп кээрге, тос аьттыг кижидолганып алган көрүп турганнар. Туп-тура халааш, амыр-мендизин айтырып, мөгейип-чолугуп бараан болган. Чиңзелиг бөрттүг, диртегер арынныг семис бай тургаш:

— Аалың-чурттуң кайдал? Адың-шолаң кымыл? Кайыын углап-шиглеп бар чор сен, оолак?— деп, чидиг караа-биле шивегейлеп, узун дылы-биле ораап эгелээн.

Моол эр-даа чүү боор, чораан чоруун, келген херээн бирден бирээ чокка төөгүп берген. Демги бай тура, моол кижиде мен деп сөстү дыңнааш, моң-биле сопкан дег, моорааже алгырып эгелээн:

— Бо-даа Моолдан тояап келген оор чүве-дир! Мээн чылгы, сүрүүмче туралап тур болгай аан бол! Мал-маганның ис чок чидип-даа турарының ужур бо чүве-дир! Тудунар, оолдар!—деп дужаагаш, ол эрни хүлүдүп-шарыдып алгаш, аалынга эккеп, өл баг өрүлгүже, кургаг баг эдиккиже соп туруп берген. Аксы-сөзүн ап чадашкаш, моорап калган оолду дем чаа ижип, чунуп олурганы, чаңгыс дыттың дөзүндө агып баткан кара сугга аппарып, чүгле бажы көстүр кылдыр суп каан. Оол миннип келгеш, көрүп чыдарга, хөлегелиг чаңгыс дыды хүн ажар чүкте, дагыл дег, докпак кара чүве апарган көстүп турган. Демги кара суу судалданып шору хемчигеш апарган, а оолду ол-ла сугда суп каан болган. Ол ховунуң бажында кара-кара хараганы-даа деп чүве билдинмес, ана кара шаар чүве бар болган. Бир-бир көөрге, көжүп-шимчеп-даа турган ышкаш. Ынчап чыдырда, суг бораткыланып, ол сугну куду хөй аьт өдээ бадып турар мындыг болган. Төрээн чуртун, тө-

релдерин ава-ачазын сактып, өскениң черинге, өске байның өдээнге канчап өлүр салымым боор бо деп бодап, сагыш-сеткил саймаарап, бо хөрээ чөңгээ, бели өктөк байның холундан уштунуп алып арга-хорга чүл деп боданып чыткан. Ол-ла чыда, сугже база катап топтап көрүптерге, Аран-Чула аъттың өдээ бадып чытканын эскерип каан. Дүрген-не аъттын өдээн дозуп алгаш, топтап көрүп чыдырда, ооң бажынга бир бодал кире дүжүп келген. Моол эрний арнынга билдирер-билдиртпес хүлүмзүрүг көзүлген. Оолдуң ковайып келгенин дыңнап кааш, бай ону катап сөөртүрүп эккелдирип алгаш, база-ла байысаап эгелеп-тир.

Оол олургаш:

— Дээди хайырааты, силер эң-не улуг бай болгаш, аас-кежиктиг кижидир силер аа?— деп хөөрөди аарак сөглээн.

— Мээң байымны, аас-кежиктиимни канчап билдин? Чоп чашпаалап олур сен, аза — деп хөрөктенген.

— Оо, бистиң Моолда Аран-Чула аъттыг кижини ынчаар үнелээр чүве. Силерниң чылгы сүрүүңерде Аран-Чула аът бар-дыр — деп, оол харыылаан.

— Ындыг аът барын канчап билдин?

— Ону канчап билип алганымны сөөлүңде сөглөп бергей аан мен — дээн.

Ол бай чеже-даа бай, эки аът, октатпас мөге дээр өртем-бардам болза, Аран-Чула аътты көөр, эдилээр хамаан чок, чүгле ооң сураан дыңнаан чүве-дир. Ынчангаш чылгызында Аран-Чула аът бар деп дыңнапкаш, көөргеттинер, идээргээр, ат-алдар сүрер кожайның караанга бүгү-ле чүве дораан шокаранайнып көстүп келген: «Ындыг аъттыг болзумза, байырнаадым болганда улустуң бажынга аадамнадып чорбас мен бе. Ынчан ат-сураам бүгү Тывага хамаан чок, Моолга безин тарап чеде бээр».

— Бир эвес ол аътты танып көргүзөр болзунза, бичии-даа када болза, чырык черни көөр, чылбай сугну ижер апаар-дыр сен, оолак. Бир эвес танып тыппазынза, эртен эрте, кежээ орай дээр эвес, шаажылаар апаар мен — деп, кожай мону сөглээн.

— Ындыг-дыр, дээрги хайырааты, Бо хевээр хүлүг-шарыгга олурар болзумза, ийи караам-даа дуйыжып, угаан-сагыш-даа албараар. Өлүп-даа каа-

рым чадавас. Ашкарып-чемгерип, амыр-дыштан берзинзе чүл?

— Бо кижини хондур ыжыын сендирип, балыын эдип каар кылдыр ламадан чалаңар! Эки ашкарар-чемгерер силер!— деп, бай хөделдеринге дужаап туруп-тур.

Эр бичии демгереп-сегереп кээрге, кожай-даа Аран-Чула аътты таныдып алыр дээш чорупкан. Ол чоруткаш оолду Ужар деп черниц кызаазынга олурткаш, хөй чылгыны кызаалап, шууштурупкан. Чылгы-даа шуужуп эртип-ле турган. Бай-даа аныяк эрден ала караан адырбайн дашталы берген олуруп-ла турган. Адак соонда оол чылгы соонда эртип чыткан дөрбелчин боттуг, дөстөк хөректиг, дөшпер доруг, дөртөн кагарга, дөңгүп шимчээр, алдан кагарга, арай деп шошкуур чоржаң доруг аътче айыткаш:

— Бо-дур Аран-Чула аът!— дээн.

Бай-даа хая-дашты чаңгыландыр, чараазын бурулады, саадын кырлайты алгырып-ла үнген:

— Кижичыжырып турар, харалаан кара моол боор бо! Бөрттүг бажын бөргү-биле, ченниг кырызын чени-биле алынар!— деп дужааган.

— Адыр, далашпайн көрүңер! Ол аъттын чоруун мен таптыг көргүзүп көрейн.

— Канчаар көргүзөр сойлук сен?

— Чүгеннээш, эзертээш, оорга-мойну үрелбес кылдыр чонаан кылыннап чымчактааш, ийи хап элзинден деңнеп арткаш, деңзи кымчыдан меңээ тутсуп беринер!— деп, оол-даа таваар харыылаан.

Аалга келгеш, оолдуң аксын ёзугаар аъткаргаш, эки аъттарлыг эрес эрлерге ону кадартып каан. Оол аъттаныпкаш, баштай өгнү үш долгандыр орбаландыр депсенип, опаннадыр шокшупкан. Иштин-даштын улус ону шоодуп, донгайып-донгайып довурак пактаар чазып, ойттайып-ойттайып ооргазы-биле чер ширбиир чазып, каттыржып турганнар. Ынчап чоруй оол аал коданын үш долгангаш, ынчаар-ла арай ырап, арай ырап бар-ла чораан. Биче дүш апарганда, аалда улус харап турарга, кажык дег кара аъттыг, довук дег бичии кара чүве хову ортузунда домуннадып чоруп турар болган.

— Ча, көрдүңер бе, аъды туруп, боду моорап каарга, эккээр силер!— дээш, бай демги эки аъттар-

лыг эреспейлерин чорудупкан. Эрлер кожаланчып келгеш, ховуну бир долгандыр кады чоруп келгеш, чамдыктары уурук-сууруктап чыдып каап эгелээн. Ийи долганып чорааш, бараадап эгелээннер. Ынчап чоруй, Аран-Чула аъттың маңы улам тендеп, оларның аразы улам ыраза-ыраза барааны-даа көзүлбейн барган.

Оол ол-ла чүгүрткеш, байның аалынга келгеш, эжик бажындан кымчызы-биле чырта тырткаш, мону сөглээн:

— Аран-Чула аътты танып аарын күзезиңерзе, мээң бо аъдым изин, өдээн эки шинчилеп көөр силер! Аран-Чула аъдым эъди изий берди, авам-ачам сакты бердим.

Мээң соомдан сүрер деп шүүдевенер!— дей каапкаш, ийи хап элезинин чара шанчыпкаш, бурт дээр-ге, чүгле чинге кызыл доозун артып калган. Ол аъттың изин топтап шинчилээр-ге, ооң дуюгларында кыдырык каътташкактар чок, дээрбек шулгуй чүве болган, а өдээ, анаа аътты дег узун шөйбек эвес, чартык бооп-тур.

Бо таварылганын соонда чон ортузунга: «Аран-Чула аъдым эъди изий берди, авам-ачам сакты бердим» деп уран-чечен сөс артып калган чүве-дир.

Чер касканда, ыяш чарганда азы тараа соктаанда-даа, ажыл кылганда, туруп шагзыраан кижилер эъди изип, ажылындан салдыкпастап, ооң түңнелин көөр деп кыза бергенде, бо чечен сөстү ажыглай бээр ужуру ол.

Бо болуушкун шаанда Барыын кожууннун Эдегей деп черге шынап болган деп чон чугаалажыр чүве. Ол черде улуг ногаан шык-даа бар, чаңгыс дыт-даа турган, кара суу-даа агып бадып чыдар ийин.

Аът, хөөкүй аът, тыва чоннун чалгыны сенээ бо одуругларны тураскааттым.

□

Василий МОНГУШ

ШООДУГЛАР

Өрө

Ол хүн Данзын ирей пенсиязын алган. Бажыңыга келгеш, оозун орун кырынга чаңгыстап чада салып эгелээн. Почтада ажылдап олулар уругнун

акша санаарының дүргенин ол магадаан. Канчап билир, ылавылап көөр-дүр дээш катап санап көргөн — шын болган. Чанынга көрүп олурган Түмен-оол:

— Санап чадап олулар акшандан беш борбак чүведен чегдире каавыдам, кырган. Аванс алгаш эгидип бериптер мен — деп дилээн.

Көстүп чыткан чүвени харамнанырга эпчок болгай — берип каан. Ооң кадында Түмен-оол чолаачылар сургуулу дооскаш чоокта келгеш, чүү адам гараж сеги эрги машина хүлээп алганын база сактып каан.

Бир ай ажа берген. Чолаачы оол өрезин эгитпээн. Ийи ай эрткен—сураг. Ол аразында Түмен-оол машиназын септеп апкаш, малчыннар, фермалар аразынга үргүлчү чоруп турар апарган. Данзын ирей бир эртен конторага херек кылып чеде бергеш, манап турган. Кеткен хеви кара үс апарган Түмен-оол бо кирип келген. Кырганның чаны-биле билбээченеп эртип чыдырда, демгизи шенээнден тырта каапкан:

— Каш чүвевисти бере каапсыңза чүл, оглум. Ижер шай, тыртар тааклы боралап алыр чоор бе дээш — диген.

— Ой, буруулуг-ла болдум, кырган. Көнгүс утуп алган-дыр мен. Ам дараазында-ла акша алгаш, бодум чедирип бээр мен — дээн.

База бир ай эрте берген. Түмен-оол көзүлбестээн. Кырган арай хорадаксап келгеш, Түмен-оолдуң бажынынга чеде берген. Баарга, авазы кадай олургаш:

— Түмен оглуң ыраан деп бил. Сүт-Хөлде барып ажылдай берген болгай — дээн.

Кижини кырында өре чыдыр эвес, барып негеп алыын дээш, Данзын ирей Түмен-оолче чоруп каан. Орук узун: баштай суурдан район төвүнге чедип барып хонар. Даартазында Хемчик ол чарыы кежер автобуска олуруптар. Дедир чанарда, база ара хонуп кээр.

Данзын бо орукту алды катап аай-дедир эрткен. Сөөлүндө баргаш өрезин ап үнген. Түмен-оол кассадан акшазын алыр дээш келгеш, манап олурган кырганның холунга кире берген:

— Өрелиг кижини өөделевес деп чүве шын-дыр,

кырган!— дээш тудуш беш акшаны туралыг, тура-жок сунган.

— Өрелиг кижн шынап-ла өөделевези шын-дыр, оглум — деп, кырган чөпшээрешкен.— Сенден өрөм негээр дээш чүгле орукка безин он ажыг акшам үндүрдүм...

Каң надын бол!

Ажылдан келгеш, хевимни безин солуп кедип чет-келек чыдырымда, кадайым:

— Кудуктан суглап эккел!— дээш ийи демир-хуун тутсу кааптар. Кудукче баар үш чүс ажыг базым орукту тура дүшпейн эрте бээр, а дедир кээрде, дыштанып чорааш чанып кээр мен.

— Ыяштап эккелгеш, печканы одай каавыт — дээр.

От чаа-ла дызырткайндыр хып үнүп олурда:

— Шай сакнынын тиккеш, ортунуң үстүнден сугдан кудуп каг — дээр.

Диван кырынга олургалак чорумда:

— Баалыңныг эрги демир-хуунга сугдан куткаш, шаланы дүрген чуп каавыт!— деп чарлык болур.

Дөргөн беш дөрбелчин метр, дөрт өрээл бажының шалазын катап-катап чодуп, суйбап чыдырында, шай-даа хайнып кээр.

Шаланы дооскаш, холдарың чуп алгаш, ам-на таптыг шайлап көөр-дүр дээш, кухняга кээп олуруптар сен. Аяк шайны орту чедир ишпейн олурунда:

— Кандыг кончуг мындыг хырның мурнаан, адың соңнаан кижн боор сен. Даштын каш мал-маганың бар ышкажык, оларны кажаа-хораазынга кирип каш, шөлээн дайнап олурбас сен бе. Бар че. Кижн чүве чугаалавас болза, бодуң сагыжың-биле чүндү даа кылбас кижн эвес сен бе — дээр.

Өгленип алган соонда, чуртталгам мынчап барган. Мурнунда бот чорумда, ада-иемниң чаг иштинде бүүрек, чанчык иштинде таакпы дег эрге-чассыг, тура четсе, дузалап ажылдаар, тура четпезе, туразында хере теп алган чыдар оглу чораан кижн-ле болгай мен. Кадайымның даалгазын бир чыл ажыр хажык чок күүседип келген мен. Хомудал сагыш-сеткилдиң эрийн ажып кел чыткан. Канчап мынчап бүгү назынының иштинде бажың

кулу бооп чоруур боор, эрте дээре кадайымдан чарлып алгаш, хостуг-шөлээн чурттап чоруй барайн адырам деп бодап келген мен. Чаңгыс-ла арткан чүве — чарлып алырының таптыг эвин тып алыр ол-ла. Каапкаш чоруй баарымга, улус мени кадайын кагган, бодап сарыылы будулгак, моральдыг мөзүзү сандаргай чүве деп баар, оозу бир эпчок. Бир эвес кадайымны дузай каапкаш, аңаа кагдыртыпсымза, чүү болгай эртик? Хоор чоннуң аксы кончуг, хову черниң хады кончуг дээр болгай, мени кадайынга кагдырткан чүве болбазыкпе дээш чоруп бээр ирги бе? Ол база берге. Ынчалза-даа чарлыр деп шуут үзе шийтпирлеп алган мен.

Ынчан пятница турган чүве. Машинамны гаражка тургузуп кааш, шала таваар базып чанып олур мен. Бажыңымга чеде бээримге, кадайым кирип олурумда, үндүр айбылаар, үнүп чыдырымда, кирип айбылаар болгай. Ам ынчап баар орта, сагыжымны тө кааптайн деп бодап алган мен.

Кирип келгеш, холум чуп чыдырымда, кадайым бо-ла келди:

— Бо кезе хеп чуур бис. Сес демир-хууң ишти суг херек. Дажыглап көрем — деп бо.

Тос өкпем доозазы туруп келген. Чеже боор!

— Бо бажыңның ажылын кара чааскаан кылып канчап барган кижин мен! Кул кижин мен бе? Сээнбиле өгленгенден бээр кара хинчээм көре бердим, кара дерим төге бердим. Болзун. Чарлып чоруурум бо. Бодуң суглап ал.

Үнүм сириңейнип, эриннерим бырланайнып турганын бодум эскерип турган мен. Кадайым уткуштур кылаштап келгеш, ийи холун мээң ийи эктимге салып алгаш, арнымче кезе кайгап алган хүлүмзүрүп тур эвеспе. Кыдыглары кыдырыктыг кара карактар чиге көрүп кээрге, арай сүрээдээш, шалаже көрүп бар чыткан мен. Кадайым сегелимден таптыг кончуг туткаш, бодунче удур көөр кылдыр албапкан. Оон хоюг чымчак үнүбиле чугаалап эгелээн:

— Университет дооспаан-даа болза, угааның шору кижин болгай сен. Бээр дыңна. Күш-ажыл кылбас болза чүү болур деп? Аарыыр-аржыыр болгай. Өкпе, чүректин ажылдаары кошкар, организмде бүдүмелдер солчулгазы кудулаар, шаг-шинек төнер дээш чүү болбас дээр сен. Шаг шаанда ажылдап чораан

сарбашкыннар кижн кылдыр хуула берген, а ажил-давайн чорааннары ам-даа сарбашкын болуп артып калган деп кырган-ачам меңээ бичин турумда-ла чугаалап чораан чүве. Ынак ашаамга, келир үеде ажы-төлүм ачазынга, кады-кырырымга канчап багай чүве күзээр мен. Чүгле сээң кадыкшылын-на эки чорзун дээш сени мынчаар айбылаар кижн-дир мен. Бо дээрге кадайың мээң ашаам дугайында саазынга бижип шыдаттынмас сагыш човаашкынының херечизи ышкажыл, ынакшылым!

...Хорадааным хойган ышкаш чиде берген. Эпчок-сунуп, ыядып, эгенип-даа хөлчок мен:

— Кандыг кончуг мелегей чораан амытан боор мен, сарыым!— деп сириңейнип турар үнүм-биле чугаалааш, бир идиим кедерин уттупкаш, ол-ла хевээр суглаар дээш халыпкан мен.

Алдагдал

— Кыстар чүгле чараш оолдарга ынакшыыр боор деп бодап чораан мен. «Зачем вы, девушки, красивых любите» деп ыр база бар ышкажык. Ам билип чоруурумга кончуг чазып чораан-дыр мен. Бодум шуут бүзүредим — деп, Солун-оол меңээ чугаалааш, маргыжып көөр сен бе дээнзиг сөс эреп, чиге-чиге, чидиг-чидиг кылдыр көргүлээн. Шошкуп бербезимге боду уламчылай берген:

— Мен чараш эвес кижн мен. Думчук дээрге бир ара мезерек. Карактар бир-ле халыгыр чүвелер. Баштың дүгү дөңгелчик бажында кадып калган снген ышкаш агбагар. Авазының төрүп берген бүдүжүн канчап канчаар боор. Ол хирезинде-ле бистиң курстуң даңгыназы — Ангырмаа меңээ ынакшый берген дивес сен бе! Халаптыг дидим төл-дүр. «Сен менче көрүнмес болзунза, сеткил, чүрээм аймаарай бээр» дээн дивес сен бе. Дүүн ооң төрүттүнген хүнүнге чордум. Белек кылдыр платье сөңнедим.

Эшке аас-кежикти күзээн мен.

Ай-даа четпээнде, Солун-оол база бирээни чугаалап келген:

— Кыстар мени бүдүштүг кижн деп чүвени ылап билип алган-дыр. Сээң чаңгыс суур чурттууң Надежда Хевек-ооловна мени шуут душтуум оол деп дорт адапкан дивес сен бе. Ангырмаам бар деп чу-

гаалавадым. Уруг сеткили уян бооп болур. Белек кылдыр спортчу костюм тудустум. Хүлүмзүрүүн көөрүмге, ынакшааны ылап уруг чорду. Ам та канчаар кижин мен ыйнаан...

Эшке эки боданырын күзээн мен.

Кезек болганда, Солун-оол база бир уругга аржыыл белекке берген деп чугаа дынналган. Ам база бир ынакшыл тыптып келгени ол чүве-дир аа. Мынчап чорааш мырыңай будулуп баары ол эвесле мон. Эш-хууда чугаалажып көрбөс болза хоржок-тур деп бодап алган мен. Бир хүн лекция соонда общежитиеже чанып чоруп олура, кижимге бо дужуп келдим.

— Белектер сунары кайы хире чоруп-тур мон, Солун?— деп айтырдым.

— Ам шууг соксаан — дээш улуг тынган.— Чайын студентчи тудуг отрядыга ажылдап алган хөренгим шупту төнгөн. Белек тутсуп турган уругларым ам менче безин көрбөстөр-даа-дыр...— дээш өскээр көрнү берген.

Уруглары

Кавай-оолдарның курут ышкаш борбак бажыңы суурнуң эң кыдыында бичии доора кудумчунуң хем талазынче ужунда турар. Суму чону сууржуң чуртталгаже чаа кирип турда, тудуп алганы бажыңыңа кырганнарның барык-ла бүгү чуртталгазы эрткен деп чугаалап болур. Ажы-төл өзүп, өмөк-дөмөк када бээрге, ужунга база бир өрээлден немей тудуп алыр бис деп ынчан кадайы Бүрүңмаа чугаалап турган. Ам уруглары өзүп, бичии бажыңын каггаш, өгленип алгаш чоруй баргылаан. Чүгле хеймер кызы Орланмай ам-даа баштанып албаан. Оозу ада-нези-биле кады чурттап тургаш, буруңгу чылын чаа хоорай Шагаан-Арыгны тутчур кижин мен дээш чоруй барган.

Курут ышкаш бажыңга чаа өрээл немешпээн. Ам оон херээ-даа бар бе, ийи бодувуска моон улуг бажыңны чоор бис деп Бүрүңмаа ында-хаая чугаалап олура. Сөөлгү үеде Орланмайдан чагаа келбестей берген. Авазының сагыжы арай дүвүрексеп, бажыңыңа олуруп чадап, дашкаар үнүп, почтачы уругнуң

кээрин манагзыыр апарган. Кавай-оол кадайынын сагыш саарзык басып турарын эскерип кааш:

— Демир-оол сугдан барып айтырып көрөм. Оларның уруу Чойганмаа-биле кады чорутканнар ышкакжык. Ол чагаа бижип тур ыйнаан — дээн.

— Шынап-ла ойт. Ону көнгүс уттуп алган олу-рар ышкакжымчыл. Мени-даа чүү дээрил аан, угаан чанган амытан-дыр мен ийин — дээш, Бүрүнмаа да-лаш-биле белеткени берген.

Бичии уругларга тутсур конфеттерни хүрөң бар-базының бир азыннга суп алгаш, суурнуң өске ужунда Демир-оолдарже басыпкан. Демир-оолдуң кадайы Анайбан огород иштинде кулча суггарып кылаштап турган. Кара чажындан кады өзүп келген эжин көрүп каг дораан савазын тургузуп кааш, ут-куштур басып келген.

Анайбан аалчызын бажың иштинче кирире бер-геш, дем чаа хайындыргаш эзип каан шайын кудуп, чемин салып каан.

— Бистиң Орланывыстан чагаа сураг. Силер-ниң урууңар кандыг турарыл, бижип тур бе? — деп, Бүрүнмаа айтырган.

— Чойганмаа эки турар кижии — деп, Анайбан оожум харыылаан.

— Чагаазы кээп тур бе?

— Чок. Бистиң уруувус эки чораанда чагаа би-живес төл боор. Бир катап тон садып алыр акша че-дирип чадап тур мен, дузаланар деп бижээн. Ооң соонда магнитофон деп чүвөгө акша херек деп ча-гаа чоруткан. Мындаа демги бир этке өй тар чүвүр херек апарды, дүргөн акша чорудунар дээн. Шаавыс-биле шилчидип-ле чыдар-дыр бис. Эрткен айның төн-чүзүндө Чадаанага чоруурумга, бир бичии уруг ме-ңээ ужуражып келгеш: «Силер Чойганмааның авазы силер бе?» деп айтырды. Ийе дээримге: «Мен шаан-да силерниң-биле кады чурттап чораан Таанмайның уруу-дур мен, кырган-авай. Ам чаа хоорай Шагаан-Арыгның тудуунда Чойганмаа-биле кады ажылдап турар бис. Аалымче шөлээлеп бар чыдарым бо. Урууңар бир химик оол-биле таныжып алган, уда-вас куда дүжүреринге белеткенип турар» деп мын-дыг болду. Эштери машиназын медээлеп туруп бээр-ге, оон ынай чүнү-даа чугаалап четтикпээн.

Өггө келгеш, Демир-оолга ындыг чугаа дынна-

дым дээримге, кижим дывылаан аът ышкаш хөделип үнген. Бо канчап бардың дээримге: «Химик кижидээрге херек үүлгеткеш, кара-бажыңга олургаш, оон үнген кижидир. Чаш назынында чүү ындыг оор, хулиган-биле доңнажыр деп барганы ол!» деп бо. Мен база корга берген мен. Демир-оол даңны аты таакпылап олура хонгаш, даарта уруунче чорупкан. Ийи хонгаш дедир чанып келзе-ле:

— Күдээлеп турар оглурус-биле таныштым. Эрткен чылын чаа дээди сургуул дооскаш келген, химия эртемниг томаанны аажок оол болду. Сеңээ белек кылдыр чоруткан чүвези бо-дур — дээш саазында ораап каан борбак чүве сунган. Бо кедип олурарым халатты чоруткан болду. Силерниң Орланмайыңарга база ужурашкан-дыр. Эки ажылдап турар, удавас шөлээлеп чанар мен деп турган дээр чорду.

Бүрүңмааның сагыжы ам ажый берген, эки мэдэни чедирер дээш бажыңынче чаяңнадыр базыпкан.

Кижид чымчаан...

Санга төрүмелимден салым чок болганымны баштай авам эскерип каан дээр чүве. Салааларың санап көрөм оглум дээрге бичии холдарымны сарбайтыр туткаш:

— Бирээ, алды, тос, чеди — деп каар ол-ла дээр.

Катап санадырга:

— Он алды, чээрби, алдан, чүс — дээш үен-даян чоруп каар.

Школага сан кичээлдеринге канчаар хилинчектешип чораанымны кандыг сөстөрниң дузазы-биле бижип болурун билбес мен. Чүгле чаңгыс сан турган болза чүү дээй эртик. Ооң алгебра, геометрия, физика, химия дээр төрөлдери база эңмежок чүве болган. Күжүр башкыларым мээң бажымче оода бичидаа болза теоремаларны, формулаларны киир сургап каар дээш база мен ышкаш түрөп-ле чорааннар. Оларның тайылбырлап бээри-даа, мээң шингээдип албазым-даа кончуг — ажып эртер оруу чок муңгаш арт ышкаш чүве болган.

Хыналда ажылдар болу бээрге, узун мойнумнун, көскү карактарымның дузазы-биле мурнумда олур-

ган уругларнын эктин ажыр көре каапкаш, аргада-
нып чоруй баар турган мен. «Ортумак» демдек са-
лып каан кыдыраашты башкы берип тура:

— Мижит-оол, дараазында хыналда ажылды
мурнунда улустан дүжүрүп биживес сен аа — деп
каар.

Харызынга карактарым чивеннедип каар мен.

Дараазында хыналда ажыл кээрге, башкым са-
гындырыын бодап келгеш ... артымда олурган ко-
жамдан дүжүр шеле тыртып алыр чораан мен.

Бышкан билигниң аттестадын алган хүнүм менээ
ёзулуг байырлал болган: математикадан байырла-
жып чарылганым ол! Башкыларым база амырап
турганы чугаажок: мен ышкаш оларнын нервизин
чиир кижн бистиң школаның төөгүзүнге турбаан ди-
жир чүве.

Институттуң дыл факультедин доозуп алгаш, би-
чин чечен чугаалар, шүлүктөр бижип эгелээн мен.
Удаваанда оларны парлап, радиога дамчыдып турар
апарган. Алган шалыңым-биле гонорарым санааш,
түңүн үндүрүп чадай берген мен. Физматтын сту-
дентизи уругга мээң акшаларым санап берип көрем,
хөлезининге кино баар билет өртээ бээр мен деп
чыткаш, түңүн үндүртүп алган мен. Ол уруг мээң
санга чаржынчыымны билгеш, эки көрүп:

— Мээң дузам чокта кажар улуска чидиртип
кааптар сен, Мижит! Бар-ла турган акшанны менээ
берип каг — дээш, когун карартыр хавырып алгаш
барган. Кезек үе эрткенде, бадыланчып алган бис.
Кадайым өг-бүлениң иштинде акша-биле холбашкан
эрге-дужаалдарнын шуптузун холунга апкан. Кижн
чымчаан кижн тывар деп чүве ол-дур: санга өөренип
алган кижини акша санап чоруур кылдыр ап алыр-
га, оон артык эки чүве каяа турар...

Чүлдүм ЧАП

ШУУГААРНЫҢ КЕЗЕТТИРГЕНИ

Тараа, сиген шөлдеринче суурнуң бүгү чону хай-
нып үнүп турар душта Шуугаар ашакты кадайы
Шалыпмаа оттуруп-тур.

— Хамык улус ажылче аъттанып тур, ынча дыка

хаарыктап чыткан херээ бар бе?! Аът-хөлүң кайыл, дүрген эзертен!

— Адыр, адыр, кадай! Орта чоор бе, уё-уё, оорга көңгүс ээлбес — деп, Шуугаар ондагылаан.

— Ооргам, ооргам! Арагалаарда амыр, ажыл дээнде баажыланыр. Бо дүне кайыын ижип алгаш, чулчуртунуп келдиң?!

— Кайын ындыг боор, кадай. Алдыы аалдан хензиг чүве амзадым: Хайлыг, аьдым оскунуп алгаш, ону дилеп чорааш... Уё-уё, хоочу кире берген ышкаш, көңгүс үгдергей кижидир мен.

Ындыг таварылгада чүнү канчаарын эки билир кадайы Шалыпмаа тургаш: «Хоочу-хорааң кирген кижиде болзунза, эмчиден барып чалап эккэйн. Далажы бердим!»— дээш, дашкаар үнер дей бээрге, Шуугаар шуглаанга бир андарылгаш, ковайып туруп кээп, өөрөнгөн аайы-биле кадайынга чаннып-ла эгелээн. «Чок-чок, кадай! Эмчи-домчуну чоор сен, бумбадан салыпкай мен аан. Чүгээр болза менде чүү боор, калгып чеде бээр мен. Ой-ой, ол чүзү дагжайдыр. Машинаң чедип келди, дүрген халы, кадай, озалдай бээр сен...» дээш, машина даажы дыннаан Шуугаар катап баажыланы берип, шуглааның иштинче караш дээн.

Даштын келген машинаның өткүт медээзи ашактың кулаанга уюкталдыр чаңгыланы берген. Ашак чоорганын аяар ажыткаш, бүдүү бакылап көргөн: кадайы дем-не үне берген, а машина даажы ам-даа хирилевишаан...» «Халап болду, мени медээлеп тур эвес ыйнаан. Бригадир чедип келген бооп, меге туттурза-ла кончуг-дур!» Ол душта Шуугаарның дөвдөн карактарынга дүне суг ижип чытканы куруг банка шили, кээшпе ораап тыртканы солун кескиндилери көзүлгөн. Ашак-даа ам чүү боор, сагыш-сеткили чырыш кынып: «Бумба салыр, бумба!»— деп, бүдүү иштинде кышкыра каапкан. Сирилээн холдары-биле солун кескиндизин сегирип ал-ла, чадай-чадай кыпсы каапкаш демги банказының иштинче киир октааш, сордунгурун бодай аарак тас быгын орта дарс-ла кылган. Девидезе-даа чаңчыккан холдар часпаан, каккан черинде таңмаланы берген «бумба» ашактың эът-кежин тааланчы-биле чыыра соп эгелээн.

«Ол боор ийин! Ам бригадир боду-даа болза кел-

зин! Шээп-шууп дижип алган, чаңгыс менден чада-рай бээрлер бе?»— деп, Шуугаар ам-на хостуг тынып, хыы ханып бодангылаан. Ол аразында машина даажы чиде берип, шимээни ынаар ырай бергени ашакты улам өөрткен. Кара кезээде ажил-агый дээш кызып чоруур кадайынга ол база-ла өөрээн: «Күжүр кадайымны ай, кады-кыраанымны. Айыыл-халапты ам база чайлады берди ышкаш... Баш аарыын эдип алзымза-ла, чыргаар кижидир мен ийин.» Сеткили ханган Шуугаар улам эптештир чыдып аар бодап, ол-бо шимченгилээн. Бокта, бо ыйнаан! Ооң быктын бумба эвес, а мырыңай какпа хап алган чүве дег, шимчеш дидиң бе дээн ышкаш, хамык эът-кежин хайыра чокка чыра соп эгелээн. Девидексей берген Шуугаар бумбазын ап октаптар бодаан, ындыг амыр чүве кайда боор, долгай ыяшче киир шаапкан шаанчак дег, бумба салдымас болган. Эп-чөп-биле болбааже хоржок дээш, ам харын оваарымчалыг шимчеткилээн: ... кара шору! Ашактың ам мырыңай шандырлары саргыыр, сакпаа курлур, мынчап барган! Бачыдап келген Шуугаар улам-улам күженгилээн, өршээ азыра, өс-баар караңнаар, карак оду кызаңнаар! Сактырга ижиншөйүндүзү хайлыг ол банка иштинче сөктүп кирер дей берген ышкаш апарган. Чонаада ондап-остап чоруур күжүр Шуугаар човууртаваан човуурун ам човууртап, шал-кара суг дер дүшкен, чыгаанга тейлээр чыгыы чыткан. Канчангаш-ла банка иштин бакылаптар дээрге «хайлыг бумбага» сордуруп алган ооң кежи ам мырыңай үрүп каан сыңый дег бо-пуя берген, харын-даа бичии уруглар ойнаар борбак кызыл мячик дег үрдүне берген болган. Ону көргөш, Шуугаарның сагыжы дакпыжап, хөңнү булгангаш, куспаан кускузун кузуп-ла эгелээн.

Өске чүү-даа эвес, Шуугаарның амы-тынын чаңгыс ол чорук харын-даа алган. Кузарга ооң ийи быкты баскан хөрүк дег херлип-чыырлып эгелээрдө, канчангаш-ла банка иштинче хей кире берип, «хайлыг кара бумбаның» аспаа ынчан кээп адырылган. Харыксыраан Шуугаарның карактары ам харын чырып, албаараан угааны ам кээп орталанып келген.

«Адыг-хайыракан аспаа дег, кандыг кончуг хайлыг чүвел. Ишти-баарым үзе соп каар часты!»— деп,

ашак хыйлангаш, бачыттыг демги банказын дашкаар үндүр шывадапкан.

Бумба-биле болган «чогуштуң» сөөлүндө пат шагзыраан Шуугаар орнунга кээп катап чыдып алгаш кезек бодангылаан: «Бир бачыт эрти эвеспе, ам харын баш аарыын эдиптер чүве болза амыраар кижидир мен ийин. Кайы бажынга барзымза эки ирги? Баргы дег өглерим ишти шупту ажылдап чоруй барган чүве ирги бе? Магазинден база ынанган херээ чок — шеф хүнүндө арага садар эвес. Ынчалзадаа каш хонукта кадайның хөрөңгизинге дегген эвес мен, кандыг ирги? Ол бодаалдардан Шуугаар кымчыладыпкан чүве дег, дүвү-далаш тура халааш, кадайының доскаарында-ла келген. Эжен-не бо, үш паш хире хойтпак долу!

Ашак ам чүү боор: сонгаже көрүп, сезиглиг бакылап каап, доскаарынче көрүп, сергек хүлүмзүрүп каап, хойтпаан быжып эгелээн. Удаткан чок хойтпак-даа олурттунган. Улустугда олурар-турарда безин чонаада човууртаар ашак ам кээп суглап, одун оттулуп, чылапча солуп турда аваангыр-кашпагайы дендеп барган. Шуугаарның шак ындыг «шалыпчы» ажылының түннелинде доскаар дүвү кылайып, хөрөңги-даа үзүлгөн.

Харамдыккан Шуугаар донга эскен арагазының соорун-даа манавайн дарый-дарый пактагылаан. Дашка дүвү кургаткан эвес, чеже шыдаар: ашактын ам биеэги чалчык чаңы кирип, чааскаан турган боду-ла чаңчаттынып-кончуттунуп, ыры-шоору, кускун-курайы куттулуп-ла үнгөн. Амдыы чаа-ла чаштынып-мегеленип чыткан боду, «эзирикке далай шалбаа» дээн ышкаш, тоор-херексээр чүвези-даа чок, харын кымга кылыын чазыптар аайын тыппайн чоруп турган. Ол ам чоокта чаа «Крокодилге» чурудуп бижиткенинге хорадап, ында бижээн хоранныг сөстөрни сактып келген:

Хойтпактаарда, спирттээрде
Хондур пактаар Шуугаарны.
Колхоз ижи кылыр дээрге,
Хоочураар Шуугаарны!

«Аа бокта кончуг чолуктарны! Шак ол кончуг каркадыл деп чүвөңерге мени эки-ле чуруп, бижип турунар! Анаа хей чүве!!!

Араганы ишпейн канчаар,
Хоран холуп каан эвес,
Ажыл-ижи меңээ хамаан,
Аргастаны бээр мен ыйнган.

Хош чүве-дир! Ол-дур бе, кончуг сойлуктар! Ам менче кежээлеп туруңар, канчаар эвес мен!»— дээн соонда, баарында чыткан кыскаш сегирип алгаш, печказын үш-дөрт улай улдап дүжүргөн. Печказын ол ам биеэги өжөөтөн «Крокодили» деп, шын-на сеткили-биле бодап алган, хам-калчаа-ла барган туруп тур: «Хош! Азыг-дижин шаараартып алгаш, айбыр-серээң кижиге аннып бе?! Кежээлээр болзуңза бодур!»— дээн соонда, база бир чырт кылырда, бертине берген кыскаш аксынга ашактын улуг эргээ ында-ла кыстына берип-тир.

Арышкылыыңга шыдашпайн Шуугаар кышкыра каапкан:

— Уё-уё-о! Эки-ле ызыртынып-хемиртинип тур шүңме! Холум сал! Сээң ыштыг кезээң эвес, мээң дириг эдим-дир! Чыдар чериңге чыт, кулугур!

Кыскаштыг холун азып алгаш, печказын долгандыр силгиттинип маңнап турда, оозу харын-даа адырлып-тыр. Бажың иштинде оон ыңай месилде-жилтер чүве чок боорга, ашак дашкаар-ла көскеттинип үнгөн. Херим иштинге чажыра баглап каан аъдын муна каапкаш, ол ам кудумчуну өрү алзы кускуннап чоктаан. Шуугаарның байгы-ла сагыжы чоок-кавы аалдардан хөрөңгилеп ижер бодаан, ынчангаш ол сергек-сергек ырлай каггылап чораан:

«Силер турда, бодум чоргаар,
Үнеримде-киреримде.
Шилгим турда-а...».

Ынчалза-даа ашактың Шилгизи бо удаада ээзиниң аайыңга кирбейн барган. Адыгуузун мал-даа болза угаанныг-ла болгай: бир өг чаныңга-ла кадыр багладып алгаш тура хүнзээринден пат кезээн, эрткен дүне база сооттуруп тура хонган аш аът аалдарже эгбейн, алаактың терең сигени, девээлиг талдары кайы сен дээш, ол угже окталып-ла орган. Оон-биле кады ээзи Шалыпмаа-биле чеже катап алаак кирип, ажылдаваан Шилги чүве — чеже-даа хөпөөн сөөртсе, аалдар аразыңга шапканы дег оон шаа төнмес, чеже-даа чай чок кадында оъткарып-суг-

гарып аарын Шалыпмаа кажан-даа утпас. Ону бодаан күжүр Шилги, алызындан ажыл аъды болгаш, өөрүнүң барган черин кайын эндээр, удатпаанда сигенчилерниң ажылдап турар черинге бо тутсуп келген. Шилгиниң девээлеп чаңчыкканы талдар аразында ооң өөрү былгыржып каап турганнар. Оларның ээлери ырак эвес оймактарда сиген кезип, хөпээн бөлүп, сараат-даа салып турганын, кадайы Шалыпмаа аъш-чем кылып, поварлап-даа турганын Шуугаар эскербээн. Ол аразында өөрүнүң аразыңга халдып келген Шилги Одаг-Тал кайы сен дээш, барып-барып ооң баарын орта тура дүшкен. Эргелиг ээзин аъды кайын чандыр таныыр. Шалыпмааның чанын орта тура дүшкени ол чүве-дир.

Ындында-ла андарлып каар чазып чораан Шуугаар, эзерге кайын ызыртынар, бурунгаар аттыккан аайы-биле тал будуктарын уу-чаза база чоруй, черже ынаар-ла пет кээп дүшкен. Өршээл болуп, будуктар ону чымчак сиген кырынга оожум дүжүрзе-даа, холга ылдырттыңган ээлгир бир хаак ашактың кастыын орта чаа-ла шавылап-тыр. Баарында калгак тудуп алган кадайын ам чаа эскерип каан Шуугаар, ооң аңаа көргүскен хемчээ деп бодааш, эртен дургаар көрүп келгени «эри-хинчээн» сактып кээп, база катап кончуттунуп үнген: «Уё-уё! Оода сен чоп кижги алагадап турарың ол?! Азарганчыг хойтпаан, ажыг арагаң харамнанып бе? Ижиплеттим, канчаар сен! Аалга чоп олурбаан сен, шоруң-дур! Ажыл-ужул деп алган, ажыл дээнде артында эдээ эстеп чоруур апарган-дыр, мооң! Аал бажы ашак мен орда, аксы-боскундан аштай бербес сен..!»

Элээрде «чыткан хой тургуспас» эзирикте «эри хайныр» Шуугаар бөгүн бодунуң-на бажыңга боду суг куттунган. Чүге дээрге ашааның ындыг чаңын пат билир Шалыпмаа, ажынмас боду ам харын ажынып, ашакты талга чыпшыр баглай шаап алгаш, бажын куду суг саарып тура, сөглөвээн сөзүн аңаа сөглөп үнген: «Сенден эрткен, сени кезедир чүве чок деп бодадың бе? Чаңгыс сен аас-сөстүг сен бе, сөглээр болза кым-даа сөстүг! Оорга-мойнум, хоочу-хораам деп мегеленип алган, ак-өек дег баажы чүве! Аңаа авыяастап, арагалап чорбас сен бе! Мээн ажы-чемим сенээ ам кээп ажыг суксун апарган ыш-кажыл?! Ажыг суксун деп чүвениң амданын билип

ал, бо-дур бе! Мээн ажылдаан херээм чок, аалга анаа олулар ышкажым чүл, кижикөрбээн каяа кижикөзүм чораан сен, бо-дур бе!»

Шалыпмаа: «Бо-дур бе!» дээрге-ле, Шуугаар хөөкүй чүгле ишкирнигеринге өй болбайн аан, чүге дээрге кадайының ынча дээн сапында-ла ооң кырынче чартык хууң суг чаштынып турганы ол. Соок сугдан эзири чаштай берген Шуугаарның чалчышыкыны ам чаннышыкынче шилчип, кадайындан өршээл дилеп эгелээн:

— Өршээп көр, күжүр кадай! Соок суг өзээм өттү, хоочу кире берзе... Шо-шо, эчик-эчик!

— Хоочум-хоочум! Ам база баажыланып бе?

— Чок-чок! Анаа, кадай, анаа. Болзун, болзун, деңмерей бердим. Моон сонгаар ол ёрамны каар мен, ааш кынганым бо!

— Чеже катап аксы-сөзүң берген ийик сен?

— Чөп-чөп, кадай, хөй-ле болган, а бо дээрге эң сөөлгүзү-дүр. Улус-чон көрүп кааптазын, дүрген салып көр.

— Улус көрүп турган болза канчаар сен, сөөлгү сөзүң болбас бе?

— Кайын ындыг боор, кадай, кымга-даа болза чаңгыс сөзүм ол.

«Шын-дыр, Шуугаар, сээң ынча дээринни шагда-ла манап турган бис»— дээн үн үнзе-ле, Шалыпмааның артында бригадир боду бо турган. А ооң артында — каткы-хөглүг хамык чон. Ырмазы сынып, ыяткан Шуугаар тура халыыр дээр орта, ооң холунда хүлүү ам-на харын чештинип чаштай бериптир. Чүгле багның быжыг хүлүүнден эвес, а харын араганың «дужак хүлүүнден» Шуугаар база ынчаар адырылган дижир чүвө.

Шүлүктөр, шүлүглелдер

Степан САРЫГ-ООЛ

Чуртувустун эртени

Чуртувустун эртени,
Хүнүвүстүң хаяазы ындыг:
Хүннүң-не омак талыгырдан
Хүлүмзүрүп көрнүп келир —
Күжүвүстүң чалбыыжы ол-дур.

Өрү Дээр, Чер, үнүш-бойдус
Өөскүп, өзүп, куспактанчып,
Ыр-шоор, хөгжүм бүгү-ле үннер
Ындынналып оортан үнер.

Хемнер, хөлдөр, шөлде өннер
Херии чуртту хээлеп ойнаар,
Хоорзаларда ыш-бус шөйлүү
Хостуг чоннун — изиг тыны.

Огородта тоорук чечээ,
Оялыкта шенне чечээ,
Одунган чаш хүлүмзүрүү
Ол-ла Хүнде херел тудуш.

Кандыг чурт-дур? Көрдөн өңнүк;
Кайда-чүү-даа шупту бүрүн:
Каткы-ырлыг симфония
Хаяадан-на төрүттүнген!

Чугаа тоожу, поэма иштээн
Чуртувустун көрүжү бо:
Бийир туткаш, чуруксадым —
Мынча хөй кайда чүвөл?

Чеди чүзүн чөлээш-даа хөй.
Черде чечек, дээрде сылдыс
Қайда-даа чок дилевенер,
Қажан, кым кээп чаяап тыпкан?

Мону чураан уран гений
Бодараваан: хөөрем эвес...
Пушкин мону бижип кагбаан,
Чайковский ырлап кагбаан.

Ленинниң, номнал чарлыы
Изиг тулчуу, талыйт көрүү,
Холун сунуп айтып берген
Хосталганың түңнели бо!

1980

Кижиниң чаражы

Ашак назы чеде бээрге,
ындыг чоор бе?
Амгы Тывам кыстары мээ онза чараш.
Эрги Тыва үезинде
кандыг-даа кыс

Элег-түрег базымчага
боражаан-на.
Чединместе «чевен» аттыг
бора-бүдүн.
Чеми чокта «харам» аттыг,
чүнү сөңнээр.

Эдилели, хеви черле,
ээзин иштээр,
Эзер-чүген аътты каастаар,
үе сөглээр.
Кара чаңгыс кадын кысты,
канчаар дериир?

«Харын мырай угдунмас де,
хөөрем эвес:
Шаанда ону угу-дөзү, буян-кежиң,
Чаяалгазы, салым-хуузу
дижир чорду.

Алалап каан чемзектин тон
чайгы, кышкы
Алдын маңнык, хилиң, кожаа
шуут-ла чөлээш

Чарашты оон шилип ал деп,
оолга, кыска
Шала чиктиг сүме берзе,
каттырбанар.

Чаңгыс кежээ четтинчипкеш,
даартазында
«Чараш куда болур» дижип,
дүүреп үнер.
Эмин эрттир далажыпкан
чазыг болуп,
Эчизинде ону чайлаар
ол-ла кончуг!

1979

Кызыжактың сайзанаа

«Ынчапмас — сайзанаак үревес чүве боор».
Улугларның өөредии.

Сайлыг-Хемден чараш-даштап,
Сайзанаакты өглеп алдың.
Ону чүгле чүрек тывар
Онза чараш ош-ла болгай.

Ооңну мен өөмзүнүп,
Оол ээзи болуксап-даа.
Коданыңны дээскинер
Хоргадакчың апарган мен.

Ынчалза-даа арыг саван
Ыдыксынгаш, дылым дегбейн —
Чүгле сенден чөлшээрелди
Чүрээм чөптүг манап чорду.

Бир-ле катап ойнап келгеш,
Бижип каан дег изим көргеш;
— Бээр келем, ойнаалы — деп,
Мени бодуң кый деп алдың.

Ийи чүрек оон соңгаар
Изин тыпчып, ойнап эвес —
Ёзулуг-ла чуртталганың
Чогумчазын ажыдыпкан.

1980

*Т. Е. Леввертовскаяның
60 харлаанынга*

Бийир биле демир-үжүк
Мырай чоок чепсектер-дир.
Таня биле Степанны
Таныш дивейн, төрөл динер.

Чурукчу бис — чогаалчы бис,
Чуртувус-даа, темавыс-даа
Дөмей болгаш чүрек чаңгыс
Төрөл дишпес ужур-даа чок.

Делгелгеде чурулгадан
Сээч чүрээң талантың тып,
Тейлээр чыгы мөгейбишаан,
Сеткилимде ошкап турдум.

Январь 18, 1980

Леонид ЧАДАМБА

Чонар-даш

Чонар-даш дээр эртиневис
Чоорганында удуп чыткан.
Чорук чораан Хертек, Салчак
Чортуп келгеш, чалай берген.

Эртине даш сырбаш болгаш
Эзеп, херлип оттуп келген.
Эзер, чүген дерээн аъттыг
Эзир ышкаш ужудупкан.

Удуп чыткан чонар-дашты
Уран холдар тудуп алган.
Уйгу-дүштүг эртине-даш
Угаан кирип хуулуп үнген.

Амыр чыткан дагның дажы
Амы-тынныг болу берген.
— Адым, чолум — Бай-ла Тайга
Алдар-сураам чарлаайн — дээн.

Чогаадыкчы-чазаныкчы
Чонар-дашты хуулдурупкан —
Солун чараш маадырлары
Чолу чогул шуужуп үнген.

Алды чүзүн азырал мал,
Адыг, бөрү, сыын, мыйгак,
Арзылан, пар, чаан дээштин
Амытаннар халчып турган.

Те, чунма, аргар, кошкар,
Теве, сарлык болу берген
Магаданчыг эртине-даш —
Бай-ла-Тайгаң байлаа бо-дур.

Чогаадыкчы шевер холдар
Чонар-дашты диргизипкен.
Чоннуң ынак маадырлары
Чолу чогул диптер тараан.

Александр ДАРЖАЙ

Бора-хөкүөш-биле чугаа

«Оваа тараа сыыгадыр
Оор-сакпай кушкаш!»—дээштин,
Чамдык улус сени бо-ла
Чандыр соора соккулай бээр.

Оозу харын шынныы шын-на,
Ол-даа канчаар, сагыш салба.
Оран кежин төтчеглептер
Онза айыыл сенде чок боор.

Чашкы шаамда холум карбаң,
Чамны сенче аннып чордум.
«Аңгыр чүгле атпайн көр!»— деп,
Ада-нем чагып чорду.

Чаткан ааржаа хонупкан сен,
Чалгының сый адыл каан мен.
Чаштың тенек үүлгедии
Сагыжымны өйүп чору.

«Дерзии оолдун холу сынзын!»—
Дээн ышкаш болган ийик сен.
Чамны дораан сыя соккаш,
Чалгыныңны шарып бердим...

Сактыышкыным төндүрөйи,
Сагыжым ам чүгээртээр боор.
Ыдыктыг куш бирээзи сен,
Ындыың бөгүн ылап билдим.

Төрээн чуртка ынакшылдың
Төлөп шынчы үлегерин
Селбер кушкаш, бора-хөкпеш,
Сенден көрүп өөрөндим.

Чаагай чылыг ораннарже
Чайлыг ужуп чеде бээр сен.
Ынчалза-даа кыштан дезип,
Ынак чериң кагбас-тыр сен.

Оолдарының шынчы ынаа —
Оран-чурттун дээди байлаа.
Дываажанны сыгаза-даа,
Тывавысты кагбаал, хөкпеш!

Тыва кыс дугайында чугаа

Ак-көк хемниг
Тыва черим чалыы кызын
Аажок топтап,
үнүң читкен
кайгал тур сен.
Курбусту-Хаан хеймер кызы
дангына дег,
Хуулгаазын херел
чажып турганзыг аа?!
Саарылган чылчырыктан
карактарың
Чалданы-дыр.
Сезинме, эш.
Тыва кыстың
Чаагында
кыпкан долбан
солаңгылай,

Күжүр өңнүүм,
    тыва омак херээженден
 Күскээр кыжын
    төрүттүнгөн эжиң-дир мен.
 Хүннээректээн мээң черим уруглары
 Күзел ышкаш,
    чараш чаагай
    кыстар чүве.
 Чалыы кыстың шырайынче
    таптыг көр даан:
 Чажыды чок,
    хову ышкаш,
    ажык чырык.
 Ынчалза-даа
    чымчак көрүп,
    басты бербе,
 Ынакшылын
    акша ышкаш,
    сыгай бербел
 Делгем хову,
    кадыр даглар
    чурттуг уруг
 Дендии чоргаар,
    аржаан суу дег,
    арыг чаагай.
 Сузу хадаан эрлер
    көңгүс бырашпас-даа,
 Чудуң аңаа көргүссүнзе,
    бодуң шоруң!
 От-көс ышкаш,
    эрес эрге кыстар ынак,
 Ооң-биле
    оранны-даа одурту бээр.
 Ояламның дынын
    сенээ тутсу кааптайн,
 Оргу шөлче ыдып берген
    аьттыг кыстан
 Чыда калбайн,
    чыпшыр чедип,
    сүрүп көрөм.
 Шыдазыңза,
    эр хей боор сен.
    Ынчан харын

Эрес кайгал,
шыдамыккай
тыва кыстың
Эзир ышкаш,
чоргаар түрлүүн билип аар сен.

Ынакшылдың аялгазы

М. Д-ге

1.

Делегейде чараш кижиге кайызыл?
Деңгелер маңаа дилеп канчаарыл!
Чүктөр сана херээжен чон аразындан
Чүгле чааскаан чараш-тыр сен, сарыым.

Чамбы дипте эки уруг кайызыл?
Салаа базып санап тургаш канчаарыл!
Эңме тикчок херээжен чон аразындан
Энерелдиге эки кижиге чүгле сен сен.

Бөмбүрзекте угаанның кыс кайызыл?
Бөгүн ону шыны-биле сөглээн:
Улуг-биче херээжен чон аразындан
Угаанның кыс чүгле сен сен, сарыым.

2.

Сээң адың —
Сериин хаттың челбий каккан сырыны-дыр.
Сээң кежээң —
Чечек баштаң, чигир чыгган арыны-дыр.
Сээң чаагың —
Честек-каттың четчип бышкан чимизи-дир.
Сээң үнүң —
Сергек, уян айлаң-куштуң ырызы-дыр.
Сээң бодуң —
Сеткилимниң мөңгө оңмас шивизи-дир.

3.

Ай-хүн херелдиге алдын чараш даңгына
Анаа-ла бир тоол болбаан чүве-дир оң:
Өртемчейни шырайында хулүмзүрүүн
Өзөөңгө кирип чылдып чоруур чүве-дир оң...
Ону таптыг чуруп-бижип кайын шыдаар —
Онза тааржыр мерген сөстөр тывылбас-тыр.

Аваң шаңнаан адыңны-ла катап-катап
Аажок таалап уярадыр адаар-дыр мен.

4.

Черивистиң чараш-каазын
Сеткилинде сиңирген сен:
Хүлүмзүрүүң ойнуң көөргө,
Хүннүң чылыг херели-ле.

Салгынчыгаш баштактанып,
Чажың суйбап, чыттагылаар:
Артыш-шаанак эзим черден
Айдызап каап турган ышкаш.

Дамырактың өткүт ырын
Даңгаар эртен дыңнап турдум:
Шулурашкан агымнары
Чугаа-соодуң дөзөп ап-тыр.

Черниң бүгү каас-шиниин
Сеткилинде сиңирген сен.
Ынчангаштың күжүр ынаам,
Ылап чараш чалыы-дыр сен.

5.

Үргүлчү-ле эгин кожа
Үттеп-сургап чорбаан болза,
Чедип алган эвээш-биче
Чедииникин кайын келир...

Алдар-аттың бединдиге
Ашактар бис үне бергеш,
Кады чурттаан эштиң үлүүн
Хаая сактыр эргевис чок.

Қадарчының, чогаалчының...
Қадайлары шупту дөмей:
Хайгааракчы сеткил-биле
Хажызынга олурбааннар...

Ынакшылың арыг шынны —
Ырларымның аялгазы,
Ырак-чоокка чаңгыланыр
Ыяңгылыг хөгжүмчүзү.

Өңүктөрүм

Чүрек чаңгыс өңүктөрүм
Чүгле чонда турбаан чүве.
Оран-таңдым кезээн тудум,
Ончаланмас — эндерлип кээр.

Эзимдиге кирип каар мен:
Эжиккен дег, тырың дыттар —
Эңмек будуун сунуп келир,
Эгиннерим часкагылаар.

Чокпак пөштер болганчок-ла
Чоогунче мени имнээр.
Калдар-сайлаан тооруктарын
Халаннады экииргээрлер.

Аккыр хадың ногаан торгу
Аржыылында орааныпкан,
Четтинчирин күзээн ышкаш,
Шенээм суйбап, сымыраныр...

Чижик куштар ында-мында
Чиртиледир ырлажып бээр.
Оолдуг элик чоогумда
Омааргаан дег, огургулаар.

Кара-дондук дүжүп турда,
Каыттар эргип чоруксаам кээр:
Тайга черниң чоргаар сыыны
Тааланчыг үнүн шаңнаар...

Тынныг чүвээ солуттунмас,
Дың-на чаңгыс эртинем боор —
Кадым, күжүм быжыгланган,
Каткы-хөглүг чанып кээр мен.

Эр хей-дир мен

Бажымайлаар чалгаа көргөш,
Баштак чугаа бижип каан мен.
Кожам кижиге хөглөп номчааш,
Хондур бер дээш, алгаш барган.

Даартазында дүште-даа чок,
Таваар шайлап олурумда,
Кадайы бо: эгиш-тыныш,
Калчан-сарыг мацнап келди.

«Аарыг-аржык кижн шоодуп,
Амытанга чарлаар сен!»—дээш,
Кускуннай каап, тепсенирге,
Куйга-бажым адыңнады.

«Силерни деп ылгаратпаан,
Чижеглеп каан баштак-дыр» деп,
Агартынгаш, чадап кагдым.
Алдыртпастааш турар болган...

Чаактыг баш дыцназажок,
Сагыжымда байырладым:
Кемдин кижн халдап турар...
Кезе сөглээн — эр хей-дир мен!

Оларым-на бүрүн болза...

Оранымга тыптып кел-ле,
Олут орбас, чыдын чытпас,
Таваңгайым дозунгууже
Таалыктап өскен оол мен.

Тайга черим бойдузунун,
Дамырында тудуш болгаш,
Чоруганнап чаңчыккан мен,
Сонуургалга алыскан мен.

Ава черим үнүш-байлаа
Ээзине бергилээнзиг.
Аны-мени сезиглиг чок
Эргеленип тургулаанзыг.

Оларым-на бүрүн болза,
Оожургак мен — сагыжым дыш.
Тудууланып, үрегдензе —
Турган бодум балыглаанзыг.

1

Диинден чараш амытанны
Дириг бойдус ховар билир.

Сыргаларлыг кыстар дөзээн,
Чымыш долган хейлер чүве.

Эгин ажыр чүктеп алган
Ээлгир, шиник кудуругу —
Чараш кыстың дыдырарган
Чажы-биле чүүлдежир.

Дөөней дег аккыр хөрээн
Дөгөп алгаш, сени хараар.
Каразынчыг чүве чокта
Казыттынып — ажаанзыраар.

Хөрээнге ден тоорукту
Көдүрүпкеш сайлап кирер.
Дыңгылдайлап орган ышкаш,
Тывызыксыг дызырадыр.

Төндүрүпкеш, база катап,
Дөө турган сыпты уннаар.
Халайыпкан «ыт-хаайны»
Камны кончуг адырып аар...

Чемгерикчи чодур пөжү
Чемдик-тудуу чокка артар.
Сөөлүн база бодап билир
Чөптүг аңчык чорбажыкпе.

2

Эзим чернин сүрлүг ээзи,
Эннежиг чок мөге начын —
Аяң кезий каттап чораан
Адыгны-даа көргүлээн мен.

Кожайларзыг саадапкаш,
Холдарынга адыштап аар.
Аксы-биле эптии кончуг
Ап-чип безин турар болган.

Чиңге пөшке базып келгеш,
Силгиптерге төк-төк кынныр.
Будуу безин сыйлып турбас,
Буянныг-ла арга чораан.

Кырган пөште халбактанып
Кыры чыгы үнө бергеш,

Тооруктарын адыра соп,
Топтуу кончуг октап туржук.

Ол дег мөге туралаза —
Оңнуг ыяш кайын артар.
Хумагалап билир-дир деп,
Хуумда ынчаар боданган мен.

3

Энир дүгээ сыннар кырлап,
Эзимнерни кезип чордум.
Бүрүн-бүдүн пөштер артпаан.
Бүткүр бодум соолаш кынган:

Тооруктаан оолчуктар
Доозазын үрегдеп каан:
Дүжүдүн бээр будуктары
Дүгде-мында озаңналган.

Сактырга-ла улуг шуурган
Чаза булгап тавараанзыг.
Карак уунга чаржынчыг-даа,
Харааданчыг, халалыг-даа.

Каттаар-Аяң база чордум —
Хамык сыптар ширбиилденген.
Шүүр-биле сывыра соп,
Шүүлеңелдир сөөгейтип каан.

Дугуйларга таптадып каан,
Тура-медеп сыйгылап каан.
Амды чылын маңаа келип,
Ажык хараан дүжүү-даа чок.

Бойдус боду чаяганы,
Хөй-хөй чылдар эртинезин,
Бодамча чок чилби холдар
Хөөржүткен дег, хоозураткан.

Чаптанчыг кыс келир чылын
Чаңгыс хууң кат оон тыппас.
Эрес оолак тоорук дилээш,
Элдепсинип, көргүлээр боор.

«Кижн ышкаш дээди чүве
Хирелиг бооп мындыг турда,

Ая-мең—бистер канчаптар!»—деп,
Адыг суглар чөгенир боор.

Чеми чокта канчап чурттаар.
«Чыда өлүр чылан эвес».
Черин-чуртун каггаш, чоруур.
Сыггап, төнер — ээнзиреп каар.

□

Монгуш ДОРЖУ

Бора-Шай

Лириктиг шүлүглел

Бирги кезээ

Солчур биле Буура сыннар
Солун чугаа солушканзыг,
Кежээ дургу сылдыс, айга
Хээледип алган туру.

Чайы серинн, кыжы аактыг
Чаштан өскөн ынак черим —
Бора-Шайны бөгүн көргөш,
Борбак чүрээм дойлур чүзүл?

Чогаалымның маадыры —
Чойганмааның баскан изи
Черле мында арткан боор дээн
Сеткилимниң хөрлээзи бе?

Агы, каңгы, артыш, шаанак
Айдыс чыдын тынып тура,
Эмдик богба, чаваа мунар
Эштеримни сагындым бе?

Калчан биле Шокар-Тайга
Қара булут шугланыпкан
Ыңайланза — ыглаптар дег,
Ыржым, шөлээн көстүп туру.

Козурарган даштарлыг бол,
Хорумнуг-Ой — ынак хемим.
Авам мени манаа божуп,
Адак-бышкак чиигеп алган.

Эзенгиден тептингелек,
Эрес соруум үнгелекте,
Саяк, челер аьттар дүжээр,
Сарыг сыдым күзээр чордум.

Шалың өйү кидин турда,
Чайлагга таан солун чүве:
Қожа аалдар аразындан
Қожаң ырлар үзүлбестээр:

«Бора-Шайның Моолдуг-Хемде
Богбам адып кагбаан-на мен.
Борбак кара кулугурга
Бодум баар дээн күзелім-дир».

Хуу чорда ындыг-ла ыйнаан,
Куда, баары, төрелдери
Қады өг бооп хонуп алыр —
Қаткы, хөг-даа үстүр эвес.

Мээн үем оолдар, кыстар
Мээс черже хоюн чалааш,
Чаңгыс черге чыглып алгаш,
Сайзанақтай бергилээр бис.

Чок-ла болза «хөглүг чугаа»
Чоорту кыптып үнзе-үнзе,
Қайы-бирни ажындырар —
Қараа чаштыг маннап чанар.

Молдургалар чарыштырып,
Моолдуг-Хемче тутсултар бис,
Окгатканнар хойлар дозар,
Онза «шииткел» биске турган.

Шала күскээр шаттар сана
Шартылаалар үнүн алчыр.
Қала-Қежиг, Таргыжықтың
Қады бисти кыйгыра бээр...

Честек-катты, кызыл-катты
Чежени чиир — диштер кагжаар.
Инек-караан амданнанып,
Ийи-бирлеп соргулаар бис.

Суглуг-Өзен, Кара-Дытта
Сулагай чоон пөштер көвей.
Калдар сайлыг тооруктары
Кайгалдарны олуртпас-даа.

Ада-ие, сезинзин дээш:
«Адыг-бөрү ында бар дээр».
Аңчы малчын ажы-төлү
Ара дүшпес соруктуг бис.

Ала чай-даа адакталып,
Алаңгыштар кадып турда,
Күстүң эге тыныжы кээр —
Күзеглерже өглер көжер.

Хары четкен оолдар, кыстар
Хандагайты кайы сен дээш,
Билиг аалы — школаже
Бир дем-биле аьттаныштар.

Шаар дээрлеп чанган куштар
Часты сүрүп эккээр дээнзиг,
Кыйгыржып ап, четчележип,
Кыңгырады ырлашкылаар.

Чашкы шаамның теви ийикпе,
Часты, чайны катый-хаара
Чанган куштар апарды дээш,
Шаамга киир-ле хомудаар мен.

Уттундурбас чашкы чылдар,
Уйгу-дүшке кирип чорааш,
Балаттынмас истер болуп,
Башта, мээде арткан силер.

Бора-Шайга бөгүн келгеш,
Борбак чүрээм дойлур чүзүл?
Бодавыже төрөөн черим
Ботта тудуш болганы ол боор.

Черде чүү боор, чежеге-даа
Чечек тыртып чыдар болгай.
Ында чоннуң чуртталгазы
Ырым сээнин катап шелди:

Чыраа-Кыды, Моолдуг-Хемде
Чылар-чылбас хойлар-биле
Дээрде булут дөмей-дир деп
Демин чаа-ла бодап турдум.

Салгын-хатка өпейлеткеш,
Чалгыглар бооп хуула берген
Сула тараан чиңгир хову
Сула чаңнап чыдар чорду.

Адыш оюу хире-даа бол,
Ак-көк Тывам кезик-чамдыг
Амыдырал хайнып турар,
Ачылыг бай, Бора-Шайым!

Өгбелерим маңаа чурттап,
Өөрүшкүлүг келир өй дээш,
Аккыр сүдүн дээрже чажып,
Аннап-меңнеп чораан болгай.

Үжен чылдың самыны маа
Үе-шагга удурлангаш,
Когун үзе ширбидип каан —
Коргулчун ок ону билир.

Байын-Чүрек шаттарында
Базырылган оңгулардан
Дадаргылаан холаларны,
Дайзаларны тып ап болур.

Буурул баштыг кырганнарга
Бурунгуну хөөредипсе,
Ынчан болган тулчуушкуннар
Ыяавыла коптартынар.

Амгы салгал чыргалы дээш,
Адаларның төккөн дери
Айыраң каас чечек болуп,
Айдыс үрүп турганзыг-даа.

Ойнап өскөн өөрлерим
Оран, чуртун алдаржыдар
Кандыг-даа ишти кылып чорлар,
Караам-биле көрүп чор мен.

Амыдырал оруу делгем:
Агаар, дээрни дээскинген
«Союз» баштаан корабльдер
Сорулгазы — келир үе.

Байырлыг че, Бора-Шайым!
База катап эргип кээр мен.
Кыпкан көс дег чүрээм ыры
Кырын дургаар динмирей бээр,

□

Виктор САГААН-ООЛ

* * *

Амыдырал эң-не хөглүг эргим өйү
Чараш, чоргаар оол, кыс чораан шаавыс утпаал.
Айдын черге алаак ишти аяң черге
Чайгы кежээ душканывыс катап сактыыл...

Катап душкаш, болчаг кылгаш, чоруп тура,
Кандыг омак байырлажып, чарылчык бис.
Кайывыс-даа черден бир-бир чечек үскеш,
Канчаар солчуп, хүлүмзүржүп туржук бис моң?

Эрткен үе катап эргип келбес-даа бол,
Эң-не башкы ынакшылдың назыны чок!
Оолдар, кыстар кудавысты дойлап турда,
Ошкажыгдан салымывыс шивейликкен.

Бадылгалыг ынакшылга шынчы болуп,
Баштарывыс көгергиже чурттадывыс,
Мандып өскөн ажы-төлдер кежни дээштиң
Байлак сөстүң йөрээлдерин сөглөп каалы.

Кагдынмас бол, уттунмас бол, чалымывысче
Катап эргип аргавыс чок, ынчалза-даа,
Амгы мөнгүн кудавыстың арыг сөңүн
Ам-даа узун чуртталга дээш, четтирээли!

* * *

Аргалары барза-барза, бедиктерниң
Хөрээ четкеш, төнүп калыр, оон ыңай
Артыш, кылбыш хорагайын эрте бээрге,
Көшке, хорум чалымнарда барып үскен.

Чалым кыры, шулун, чааттыг дазырларга
Тениң сестип бышкырганын дыңнай-дыңнай,
Сараспанныг диликтерни өрү алзы,
Дээрже улам чоокшулап үнүп келдим.

Күскээр чайын төндүр эриир менги мында
Хүнге мөңгүн кылаңнаажын көөргедип,
Дөвүн ханы кашпал чугган шапкын сугнун
Төнмес дөзү, соок, ак хевис болуп чыдар.

Алаш хемнин бажын доза туруп алган
Шогжанымның бедии бо-дур, харап тур мен.
Алтай сыннар баштарынга ораажып каап,
«Чоржаң аъттыг» булут менче аалдап кел чор.

Сырын мында чымчаннады эстеп турар,
Шыпшың мында чыргал, таалал шаннап турар.
Алдын хүннү моортан кежээ үдеп кааштың,
Адар даңны даарта маңаа уткуп алың.

Дүннү баштап, чырык имир дүжүп орда,
Дүдүк чес ай дээрге ойнап үнүп келир,
А мен борта ону кедеп, дозуп алгаш,
Аржыыл-биле кылаң кылдыр чүлгүп каар мен.

□

Салчак МОЛДУРГА

Кыстың кударалы

Өскен бүлен, өөрүң сени
Өглеп кааптар джи берген,
Буруладыр салчып турда,
Буттар черге дээр-дегбес!

Шүлүк-биле согажалааш,
Аъткарыпкан чалалганар
Алды, үстүү суурлардыва,
Чүглүг куш дег, ужугуп тур.

Белектерниң аразындан
Идер терге, ойнаарактар
Ие, чаштың ожун оштап,
Бедии үнүп орап чорду.

Хамык-ла бо кызыжактар,
Боттарын-даа өглээр дээнзиг,
Бодангылаан, улуг тынган,
Кадыннар дег, каастанган тур.

Оларларның дөгerezин
Ашактарга бергилепкеш,
Орнун орта чүгле сени
Арттырып аар болурум кай!

Чаңгыс өрээл ээлеп чурттап,
Аралашкан эжиң болгаш,
Аңгыланыр бүдүүвүсте
Чадаарда дээн сеткилим-дир.

Хууда чырык өөрүшкүннү
Адааргалче хуулдурбас мен,
Амыдырал-чуртталгада
Кударалдың үлүү-даа бар.

Куда-дойлуг ширээнepнин
Азын орта кыстыныпкаш,
Аксын-кежин алгап-йөрээн,
Кудук-чайык ырлап бээр мен!

□

Кызыл-оол КАЛЫНДУУ

Ий

Калбак эзим иштинге дег,
Катсыг, чуксуг чаагай чыт кээр.
Долгандыр дыт, хадың үнген
Тожунуң Ий — көдээ суур-дур.

Ийни чурттаан чурттакчы дег,
Ижээнниккен хүрең адыг
Суурнун чоогу шырыштарда
Чудуктар чууп, базып чоруур.

Ширтек, маңнык дөжөп каан дег,
Чиңгир ногаан шыктыг шөлге
Октажыпкан мөгелернин
Орга-мойну чымчаш кынныр.

Оргу черлиг Ий деп суурга
Орар бажың немей туткаш,
Дунда-кара эжим-биле
Турум чурттай бериксээр мен.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ

Бир-ле дугаар билген чүвем

«Төрүттүнгөш, бир-ле дугаар билген чүвөн
Төөгүп көрөм, солун ыйнаан, эжим»— дидин.
Айтырыңга харыны мен бодум база
Амдыгаа дээр ылавылап дилеп чор мен.

Карактарым төрөөн ием баштай танып,
Каттырымзаан шырайындан оваарганым
Олча-омак аяа долу совет ава
Оглу мен деп чүреккейим эскерген боор.

Атпаңгырлап казапчаны ажыр баскаш,
Аъттаныпкаш чоруп чыткан ачам соонче
Холум сунуп, эдертирин дилеп тура,
Хойжу угум салгаарын мен бодаан боор мен.

Тутса күштүг, турза сынныг чалыы болдум,
Тулуп турар сезиглел чок ишчи-даа мен.
Хоюм-малым ажык-үлүүн төрөөн чонга
Холум-биле чаяап-ажаар малчын болдум.

Төрүттүнгөш, бир-ле дугаар билген чүвем —
Төрөөн черге өпейледип өскеним боор.
Өөрүшкү, маңнай-кежик оруун бүргөөн
Өндүр чурттуң оглу болуп чоруурум бо.

Ийи караам чуртталгадан пөгө бербес,
Ийи холум хостуг иштен могап турбас.
Базым бүрү чоннуң кежиин күчү киирген
Партиям, чазаамны дээш чурттап чор мен.

Чүглүг куш дег чалыы салгал
Чүгле шөлээн өссүн дээр мен.

Надя эмчи

Ынакшылым, бүзүрелим синниккен
Ырлыг сөзүм ужуу болдун, Надя эмчи.
Чайның изии, кыштын соогу дивейн,
Чалалгаже саат чокка үнер-дир сен.

Уругларым эьди изип аакталыр —
Уйгу-дыжым уттувуткан тургулаар мен.
— Болур бе?— дээш, Надя эмчи, кирип кээр сен.
Бодалым чиик, сагыш-чүрээм чырыш кынныр.

Ынай чашты аарыгга бастырбас дээш,
Ылавылап катап-катап шинчип кээр сен,
Коргуп-сүртээн күжүр ие хөңнүн өөртү
Хостуг тынгаш, чашты холга көдүрер сен.

— Эки өскөн чараш кыстар арааш чоор!— деп,
Эргеледип, хүлүмзүрүп, эмнер бижээш,
Кызыл шокар платъенни эзиннелдир
Кылажың чиик, байырлашкаш чоруптар сен.

Чангыс чүгле эриг чымчак хүлүмзүрүүң
Чажым аарыын экиртипкен ышкаш болур.
Үнген уунче уруум сергеп, давып-чүткүп,
Үңгеп ыңай болур ышкаш сагындырар.

□

Чечен ИРБИЖЕЙ

Чечек

Ноюрзураан чер аккыр шуглаан эштип алган
Ноябрь ай. Военкомат. Чыылган чон.
Ыдык бедик хүлээлгеже — шеригдиве
Ынакшылын аныяк кыс үдеп туру.

Ырым дошкун дайын-даа чок. Тайбың үе.
Ыглашпады. Оол-даа, кыс-даа байырлашты.
— Мана, Чечек! Хүлээлгем-дир, байырлыг че!
— Манаар мен!— дээш, оолду кыс ошкай каапты.

Шеригдиве оолдар үдээн чыылган чон
Сеткил хандыр чагышкалак, чарлыышкын бо —
Оркестр-даа дагжап үндү. Аржыылдыг кыс
Оолдуң соонче холун чайып туруп кагды.

Үдээшкинни көрүп тур мен, сеткилимге
Үрде эрткен чүрек кергээн сагындырды:
Ноюрзаан чер аккыр шуглаан эштип алган
Ноябрь ай. Военкомат. Чыылган чон.

Ынчан харын шеригдиве чоруп турдум.
Ынакшылым база ынчаар үдеп туржук.
— Чалыы чүрээм сенээ ынак, бүзүрөп чор,
Манаар мен!— деп, өске Чечек сымыранчык.

Совет чуртум кызыгаарын камгалажыр
Соруу бедик ракетчик солдат болдум.
Дүне-хүндүс кан дег ботту дадыктырар:
Дүрүм-уостав, марш-бросок, өөредилге.

Кадыг-берге шериг чурум чуртталгазын
Хандыр билип өөрөнгөлөк, бир чыл эртти.
Казармага бир-ле кежээ чагаа алдым.
Карак кайгаар: ынак кызым өгленген-дир.

Сеткилимге кышкы дүвү хомудаан дег,
Чектээн, улаан кара булут диргей берди.
Эжим-өөрүм дайынчылар: «Ажырбас!»... деп,
Эштеп-чөптеп, сургадылар — сеткил өөрдү.

Үдээшкинни көрүп тур мен, сеткилимге
Үрде эрткен чүрек кергээн сагындырды:
Ынчалза-даа кыстар шупту дөмей эвес,
Ынак оглун манаарынга бүзүрээр мен.

Айлар, чылдар ужуп эртер. О, Чечек!
Алыс ынааң — солдат уткааш, сактыр боор сен:
Ноюрзаан чер аккыр шуглаан эштип алган
Ноябрь ай. Военкомат. Чыылган чон.

Өскөн хемим, өпей ырым

Менги бажы дээрде шашкан
Бедик сыннар аразындан
Эстеп баткан чиңге хемниң
Эрийн орта өскөн оол мен.

Ындыг черим кайгамчык каас
Ынды-бетин эргип, ханып,
Чүзүн-бүрүн өнгүр чечээн
Сүзүп, суйбап ойнай бээр мен.

Өскөн хемим кыңгыраары
Өпей ыры сагындырар.
Чашкы шаам дег база катап
Чассып, чуглуп таалап аар мен.

Сылдысчыгаш

Олег СУВАКПИТ

Дүнчө аян-чорук

Болган таварылга

Төөгүм болган
Дөргөн чылдар эрткен чүүлдү
Оглум оглу Аяс сенээ
Ол-ла хевээр бижип ор мен.
Өгбелеринч чуртталгазын
Өөренип, билип чору.

* * *

Удуп хонар серим кыры
Улуг сын дег сагындырар.
Чайын өггө изиг боорга,
Шак-ла ынчаар чаңчыккан мен.
Ынчалза-даа
Кол-ла чүве —
Кодан малды кадарары.
(Адыг, бөрү халдап болгай,
Ажырымчы оор-даа келгей).
Ынаныжым —
Ынак ыдым Уларбаным —
Чарылбазым өңнүүм болгаш
Чарлыг анчы, коданчы ыт.
Кыды чоорту халыпталып бады келген
Кылаң дээрде кыйбыннашкан сылдыстарны,
Караңгыны чырыдып бээйн диген ышкаш
Калдар арныг он беш чааның дески Айын,
Ыржым үрөп сымырашкан бүрүлери,
Ында-мында дүнчү куштар уян үнүн
Уйгум-биле дыңнап, көрүп чыдырымда,
Уларбан-даа хенертен-не ээре берди.

Кандыг-ла бир шимээн алгаш,
Каразынгаш ынчанган боор.
Катап кайын удуттунар —
Кара шору. Чүнү канчаар?
«Ам-на харын
Бодап чораан бодалымны
Ам бо дүне
Боттандыар болган-дыр мен».
Ачам аңчы кижн болгаш,
Аажок хөөрөп, мактангылаар:
«Төрээн черим чараш-каазын
Чүглө хүндүс көрбсйн чордум.
Төрээн чери дүне безин
Чүден эргим болур чүве.
Ылаңгыя
Черге дүне хонары дег,
Ындыг солун чүве-даа чок,
Черле харын биле бээр сен.
Өндүр чаагай сыннар эргип,
Өөрүшкүвүс үлежир бис!»
Ачамны мен эдерер дээш,
Ар шаам-биле кызыдар мен.
Ынчалза-даа «Чаш-тыр сен» дээш,
Ынатпайн чораан кижн.
Ам мен бичин эвес-тир мен,
Ачам боду сөглээр нийик:
«Он бир харлыг ашак-тыр сен,
Одаг ээзи — аңчы-дыр сен!»
«Ачамга мен эрезимни
Ам-на ылап көргүзейн!»
Шак ол бодал амыратпайн,
Шаамга чедир хинчектеди.
Адак соонда ыдым четкеш,
Аргадыва базып кагдым.
Арга удаан.
Амытан куш, аң-мең удаан.
Сырын безин чиде берген —
Шылырт кышыр чүве-даа чок.
Эскертинмес шыксыг базыг
Эътче-кешче чоорту сиңип,
Элзээртир-ле чиннеп келир...
Шарлан, шиви адаа-биле үңгөп, союп,
Шалырашкан дамырактар сүзүп-кежип,
Бир аай бөлүк кара пөшке дужуп келдим —
Бир-ле черде бичин уруг ыглай берди.

Бажым куду изиг сугну саарыпкан дег,
Байгы бодум чымырткайнып кыва бердим,
Уларбаным сезик алгаш, ыт чок чыдыр.
Ужурун чер билип чадап, коргуп ор мен.
Канчангаш-ла хажыымдыва көөрүмге,
Кара-ногаан отчугаштар чүгүржү-дүр.
«Аза-шулбус мени чиир дээш келген-дир!» дээш,
Алгырыпкаш, Уларбаным дукпуруптум.
«Ээмниң берген даалгазын билдим» дээнзиг,
Эрес ыдым кыпкан отче шурай берди.
Шалыр-шулур, дылдыр-далдыр диген соонда,
Чааргаан Үгү дазылдардан ужа берди.
Ам-на харын сагыш ажып,
Ыдым катап кый деп алдым.
Арны-бажым дерин чодуп,
Ылым-чылым дыннап ор мен:
Чүрээм даажы — ырак черде
Чүгүрүктүн маңнааны-ла.
Кожавыста аалдарның
Коданында ыттар ээрер,
Хүргүл кара эзимнерде
Хүлбүстер-даа огуржу бээр.
Дээрде сылдыс чүгүргештин,
Делгемнерже шымны-даа бээр.
Шыва тоннуң эдээн шавый азынгандан
Шыва чүвүр хончuzu шуут көк суг болган.
Шык-өл сүзүп чораан болгаш,
Шыырныгып донуп келгеш,
Чылыгып аар бодал-биле
Шырыштыва чүткүп кирдим.
Сагыш ышкаш кайын болур —
Шаптыктаар-ла чүве көвей:
Ушкан чудук, озаңнар-даа,
Улуг-биче оңгарлар-даа,
Будуун черже дөжей салган
Будулгаазын ыяштар хөй.
Кайыдыва баарымның,
Кайда чедип келгенимниң
Ужурун чер билип чадааш,
Угааным шуут дедирленди.
Бодумну-ла хейде кончуп,
Бодангаштың туруп алдым.
Дээскиндир муңгаш арга,
Дээрни дуглаан бедик сыннар,
Сылдыс-шолбан шырыш өттүр

Сыгырартыр чивеңнешкен,
Айның чырыын узун дыттар
Адыштаан дег дуглап алган.
«Чок-чок, коргуп болбас херек,
Чораан соонда чоруур херек.
Оон башка, ачамны дег,
«Ойлук-даа чок кортук» боор мен».
...Өртең төштү көрүптерге,
Өршээ, бурган, адыг дег боор!
Куйга-бажың чымырт кынныр,
Кудун-чамың чаштай-ла бээр!
Кымыскаяк өөн безин
Кызыл-даван базыптарга,
Чиндиш дигеш оңгаш кынныр —
Чииртим болгаш девиденчиг.
Чамдыкта суг
Шарлан будуу шапкылангаш,
Карак одун кызаңнадыр
Хайыражок улдай кааптар.
Сактырга-ла,
Бржым үрөп дүүреткен дээш,
Брмазын сып,
Шаалданы көргүскен дег.
Хенертен-не Уларбаным
Кеденгирлеп чыда дүштү.
Айдың уунда
Ажык черже көре бердим.
Хораан-даа дег, оьттаан-даа дег,
Койгун бо-ла чымыраш ор.
А мен чүү боор,
Ытты салгаш, иде кааптым.
Аткан ок дег,
Ынаар чүгле караш диди.
Демги койгун
Дезер бодап,
Ушта халып чыдырда-ла,
Уларбан-даа база барды.
(Караңгыда чоруп кээрге,
Карак шуут-ла өөренип каар:
Ырак, чоокта бүгү чүве
Ылгаттынып тодарап кээр).
Аңчызырап,
Аң-даа аткан чүве ышкаш,
Агбан чыггаш, кыпсы кааптым —
Арга ишти чырыш диди.

Кыдыымда бо шиви, дыттар, терең сиген
Кызыл-сарыг чалбырааштар шырайланып,
Демин чаа-ла чырык ышкаш өртемчейим
Дээскиндир хоюг кара болу берди.
Чаштаан оттар, соолдурган тараа-даа дег,
Шаанче ужуп, черже дүжүп, өжүп турлар.
Ыйбаларны топтап көөрге,
Ырак дээрден шагжок баткан чаш хар ышкаш.
Эки ыдым оттан шала дескелеңнеп,
Эъттен берем диген ышкаш кайгап олур.
Койгунумнуң өкпе-баарын
Ушта тырткаш, октап бердим.
Доң эът кезип, шиштеп чигеш,
Удумзурап, таалап ор мен.
«Ачам сөзү черле шын-дыр,
Аңчы кижги магалыг-дыр.
Келир күзүн кады дииннеп,
Кежээмни мен көргүзөр мен!»
Канчангаш-ла хая көргөн —
Кара хөк де:
Самагалдай сарыг чечек
Салбактарын шуглап алган,
Карангыдан чажырган дег
Какпайыпкан удаан олур.
Ол-ла чоокту эргий көрдүм:
Оът-сиген, хамык ыяш
Шыыладыр удуй берген —
Шып-ла шыпшың — шимчеш дивес.
«Өртемчейде өлүг чүве черле чок тур:
Өзүп, төрүп, удуп, үнүп, чурттап турар.
Оларны мен хей-ле мынчап дүвүредип,
Оожургалын, уйгузундан чарган-дыр мен.
Ам моон сонгаар дүне черле
Аян-чорук кылбаайн ар».
Орай дүннүң олчазын-даа
Ооргамга чүктеп алгаш,
Одаам одун өжүр баскаш,
Оруум улап чоруп кагдым.
Меңээ чассып, Уларбаным
Мени мурнап кылаштап ор.
Эртенгиниң хаяа чырыы кажарып кээп,
Эзим иштин Айга болчуп айдыңчыдып,
Карангыны барыын чүкче чыыра сүрүп,
Хааны Хүнге «орук аштап» херлип кел чор.
Ам-на харын черниң уг-шиин чоорту билип,

Аалымдыва кудургайлап бадып кагдым.
Хөөрүк ышкаш чудук кырлап,
Хөөлбектерни оюп эртип,
Будуктарны чая идип,
Муңгашталып базып ор мен.
«Караңгыда азып болур,
Халал-хайга таваржып боор,
Ыт чок болза канчаар мен ам,
Ылап чазыг кылган-дыр мен.»
Кырлар кырын
Кызыл хүн-даа шонуп чорда,
Хыргыштыг
Кызыл-Оймак хажыызындан
Өвүстүн өрегези көстүп келди —
Өөрээштиң ыдым дораан сала кааптым.
«Аңчы кижичааскаан чорбас,
Аъттыг, чемниг, өөрлүг чоруур.»
Ачам сөзү черле шын-дыр,
Ам моон сонгаар ынчанмас мен».
Чайлагларга даңгаар эртен кижичааскаан, мал-даа
Чаа-ла удуур, шак ол өйде мен-даа чүү боор,
Терең сизген шалыңнарын сүзе-сүзе,
Дегийт дүрген серимдиге базып кагдым.
Карактарга уйгум төктүп,
Харык-шинээм төнүп келди.
«Дүне удуур —
Дүрүм ол-дур, бойдус ынчаар чаяган-дыр!»

* * *

Чашкы шаамның сактышкынын
Шак моон-биле доозуп каайн.
Кандыг гүннел үндүрер сен,
Хандыр бодап көрөм, Аяс?

□

Экер-оол КЕЧИЛ-ООЛ

Шунту Бистини

Баштак

Бирги оол:

Чалбыш от дег херел чажып,
Чайгы хүнүм чайнап келди.

Черим ногаан, дээрим кааң
Сеткил өөртүр магалыын аа!

И й и г и о о л:

Қара чаштан иелээн-не
Қады ойнап өстүвүс чоп?
Арай шегле, канчап бардың?
Аксымнады бердиң ышкаш.

Б и р г и о о л:

Ынакшылым оран-чуртка
Ырым-биле илереттим.
Аскымнаар деп чүнүл ындыг?
Аът эвес, кижидир мен.

И й и г и о о л:

Суглук чокка сула салган
Чугаан дыңнааш, ынча дидим.
Хамык чүве мээңии-ле дээр,
Қандаай чиктиг кижиди боор сен?

Б и р г и о о л:

Адааргаксап туру сен бе,
Азы чоғум шының ол бе?
Қанчап, чүнү чиктигзиниң,
Қарактарың хере көрдүң?

И й и г и о о л:

Чайнаан хүн-даа, чер, дээр шупту
Чаңгыс-ла сээң болган-дыр-ла.
Хөй-ле хүннер чурттап эртим,
Хөөкүй бодум куруг мен бе?

Б и р г и о о л:

Қаражадай бердиң бе кай,
Қайын ындыг болур чувел?
Черин, дээриң, хүнүң бо-дур,
Сени база кағбаан-на-дыр.

И й и г и о о л:

Қарак-ла бо, олар чокта
Қанчап чурттап чоруур деп мен.
Арай соора бодаан-дыр мен,
Ам-на билдим, көрдүм, эжим.

И е л э э н:

Алгыг-делгем Совет чурттуң
Аас-кежиктиг төлдери бис.
Ооң ээзи — сен-дир, мен-дир,
Олар шупту — бистернии-дир.

Төрөөн чери эргип-кезиң...

О о л:

Чайгы хүнде, шил-даа ышкаш,
Чайнап чыдар меңги кырлап,
Арга тоортуп, хемнер кежиң,
Аъттаныптар үе келди!

Б и р г и у р у г:

О-ой, эжим, Өпей-оолчук,
Орта бе мон, чүү деп туру?

И й и г и у р у г:

Сарлык ышкаш даг-даш кезиң
Чайгы чаңы кирди ыйнаан.

Б и р г и у р у г:

Ындыг бе ол, чеде бергеш,
Ылавылап айтыраалы.

И й и г и у р у г:

Чоруп ора, дыннадывыс,
Чоп-ла кончуг киискип тур сен?

О о л:

Булуттарга эжиндирип,
Буурул сыннар кырлаксадым.

И й и г и у р у г:

Диведим бе, чаңы ындыг,
Дидим эрес оолак чүве.

О о л:

Эжим-өөрүм оолдар-ла бар,
Эдериңер, кандыг силер?

Б и р г и у р у г:

Аксымнадып далашпаалы,
Адыр, бистер боданыылы...

О о л:

Борбак чүрек соп-ла чорза,
Боданыры ботка херек.

И й и г и у р у г:

Ынак черин эргип-кезиир
Ындыг солун чүве кайдал?

Б и р г и у р у г:

Эки-даа-дыр, берге-даа-дыр;
Эх, баар чоор бе, барбас чоор бе?

И й и г и у р у г:

Чаңгыс үзе шнитпирле,
Чайгылыксап турба, эжим.

О о л:

Чорупкаштын ыглаанадың,
Чорбайн баргаш, хомудадың?

Б и р г и у р у г:

Хамаан эвес, чоруптайн,
Кара чааскаан эвес-тир мен.

Ш у п т у:

Черивистин чажыттарын
Четче билип алыксаар бис.
Аймак чоннуң төөгүзүн
Ажа тыртып көрүксээр бис.

□

Тирчин МОТОРК

Садиктин чаштары-дыр

Ийден үнген чечек ышкаш,
Ийи-ийи эжеш-эжеш,
Өңгүр-өңгүр бантиктерлиг
Өңдүктерниң чараштарын.

— Чаптанчыглар кымнарыл ол?
— Садиктин чаштары-дыр.

Часкы хүннүң шонган караа
Чассыткан дег чырык, чылын.

Чалыы салгал ырлап турда,
Чаңгыланган омак, хөглүүн.

— Чаптанчыглар кымнарыл ол?
— Садиктиң чаштары-дыр.

Чуртту дургаар эргиксээрим,
Чуруп, бижип ханмастааным,
Келир өйже хере баскан
Кежик-чолдуг дунмаларым.

— Чаптанчыглар кымнарыл ол?
— Садиктиң чаштары-дыр.

Авага дуза

— Ажыл-иш чымыштыг,
Ачаң могап келир боор.
Аыш-чемден кылыш — деп,
Авам дуза дилей-дир.

Шалавысты чугжупкаш,
Магазинден сүттедим.
Чаглыг эътти тыртыпкаш,
Манчы, хуужуур тудуштум.

Онаалгалар көвей бол,
Үе-шагым чедишти.
Ортун дунмам садиктен
Үгек-тергээ эккелдим.

Чырык имир дүшкүже,
Сылдыс дээрге кыпкыже,
Авам сени манап ор,
Ачай, дүрген чанып кел.

Борис ЧЮДЮК

Сайлык

Шывыкталдыр ушкаш,
Сылаткылап чоруур
Сайда дашка өңнөш,
Сайлык самнаан чараш!

Уя туткаш, манаан
Уругларны мактап,
Чалгыннарын чайып,
Чайлаг санай ужар.

Судак суглар анаа
Суксун болуп чоруур,
Довук ышкаш күжүр
Доозавыска өңнүк.

Коңгар биле Чинчи —
Кожаларым хойжу
Сайзанагын тиккеш,
Сайлык ырын дыңнаар.

Бижек КОМБУ

Моортай

Шолбанывыс моортайын
Щеткалап аштагылаар.
Эртен, кежээ агаарладып,
Эдертипкеш, үнер чаңныг.

Чараш шокар моортайын
Чассыткылап, суйбагылаар.
«Кол-ла чүве чурумда»—деп,
Кончуг шынгы сургаан оар.

«Өөреникчим, олур!»— дигеш,
Өөреткен турар кижн:
«Албан билнр херек сөстү
Айтып бээйн, таптыг дыңна.

Чемненипкеш: «Мяу»—дээр сен,
«Четтирдим!»— деп сөглээниң ол.
Ийи катап «Мяу» дээри —
«Иштим куруг, чемгер!»—дээн-дир.

Бо каш сөстү шээжилеп ал,
Билдинмезе, холуң көдүр».
Моортайы удур кайгааш,
«Мяу»—депкеш, ыңай болган.

Сенээ чүве айтып бээрге.
«Четтирдим!»— деп сөглээрин чөп.
Чөпшээрел чок чоруй баарын,
Чөгенчиг-дир, уттур боор бе?!

Даарта эртен чурумувус
Дагын маңаа сайгарар бис.
Барып ойна, моортайжык!»— деп,
Башкы шириин сагындырган.

Чаржын турдум

Арты дагдан
Аккал-биле
Шанаам мунгаш,
Чаржын турдум.

Кадыр пйлеп,
Халдып баткаш,
Дошка чедип,
Доктаар бис де.

Эниим шоваа,
Эрес болгаш,
Черле калбас,
Чергележир.

Ээргилеп,
Эргеленип,
Халып кел-ле
Халбактаныр.

Шанаам чайлып,
Чаа-ла уштум.
Дүвү-хары
Дуй шаап келди.

Аккал улам
Амыраанзыг,
Оюн эреп,
Ойтур тыртар.

Катап тургаш,
Караш дээр мен.
Аккал ам-на
Артып калыр.

Саазында чурук

— Ачай! Ачай!— дээн кыйгы-ла дыңналыр. Оттуп чадап, чанымда кожа чыткан оглумну суйбадым. Ооң куруг сырты тугтунуп келди. Кандыг-ла бир дүвүрээзинниг бодалдан уйгум чаштай берген.

— Ачай!— деп, оглум ковайып олуруп алган, холумдан сегирип алды.— Моортай чүге ыглап турар чоор, ачай?

Орнумдан өндейип келдим. Улаарап турар чоор бе дээш беш харлыг оглумнун хаваан суйбадым. Бажы кургаг, изиг-даа эвес. Ол мээң холумну оожум тудуп: «Дыннадан, ачай! Моортай оглу ыглап тур»— деп, база катап чугаалады.

Коридорда үзүк чок сыылааш үннү ам-на дыңнап кагдым. Бажыңындан аскан моортай оглу күстүн кара-дондук соогунга шыдашпайн чаглак дилеп, танывазы подъездке кээп, ээзин кый деп алгырып орган. Ыглап эвес, эдип олуруп моортай деп чүвени оглумга тайылбырлап бердим.

— Моортайлар оолдары дүне эдер чүве бе?— деп, ол улам сиңникти.

Доңгаш алгырып олуруп моортай оглу деп мээң тайылбырым ону мырыңай дүвүреди берген. А моортайжык ам-даа алгырбышаан. Ол аразында чанывыста квартираның эжи ажиттына бергени дыңналды.

— Моортайның ээзи-дир аа, ачай?— деп, оглум кичээнгейлиг дыңнаалады.

Эр кижиги подъезд сынмас кылдыр чүдек бак сөстөр сөглөп, кончуттунган соонда, подъездтиң эжиттери ажиттына берди ышкаш. Ооң соонда тротуар кырында пет барып дүшкөн моортайжыктың багайтыр алгырганы соңга өттүр дыңналды. Оглум ону дыңнап кааш соңга караанда барды. Ол соңга пезүн ажыда тырткаш, алгыра-дыр:

— Ачай, моортай оглу дуу олур!

Тамчыктыг уйгузунга шаптык кадып, алгырып олурган моортай оглун дашкаар үндүр шывадапкан мээң кожам шимээни химиренип, эжииниң шоочазын шаңгырт кылдыр хаай идип алды.

— Ачай! Моортай оглун ап алыыл!

Орай күстүң арыг дээринде сылдыстар карааның чидии аажок. Шынааже чоорту союп кирип олурар, тайга баштарында харның ырымын салгын хоорайже сылады киир үрүп турар апарган. Тро-туар кырында бора моортайжык күстүң соогун-даа бодаар харык чок чүве дег, кортканындан черже кире бер чазып, сиригайнып чыдыр. Оглум ону көрүп каан дораан-на халывышаан баргаш сегирип алган. Коргуп чыткан моортайжык чылыг холдарга амырап, сылады эткилеп, бажын боду ышкаш бичии чаштың бажынга дүрбүгүледи.

Бора моортайжык чылыг, чымчак холдарны ээзинии деп бодаан. Оглумнуң дилээ-биле ону бажынга эккелгеш, аңаа борбак эът кезип бердим. Ол оозун чип алгаш, коридорда салып бергенивис чадыг кырынга удумзурай, көкпейтир чыдыпкан, хөрээн шыылатты.

— Даштын бажынның ээзи акый моортай оглун чүге дашкаар үндүр октаптары ол, ачай? Аңаа дыка аарышкылыг апарган-дыр.

Аңаа кандыг-даа харыы берип шыдавадым.

...Дүнеки ыржым база катап дүшкен. Соңга пөзүнүң бичии ажык черин өттүр күскү дээрний сылдыстары чивецнешти. Моортай оглунуң хөрээний аялгалыг хыылаажынга, чанымда кожа чыдар оглумнуң узун-узун тынгылап чыдарынга таалап чыдаудуп каап-тыр мен.

Күскү хүннүң кыйгак херелдери арнымга дээпкенинден отту чаштап келдим. Оглум мени мурнай оттуп, шагда-ла турган хирелиг, бижик столунда олурупкан чуруттунган олур. Дүнеки аалчывыс — бора моортайжык соңга баарында олурупкан чунуп каап, даштын ыяшта олургулаан бора-хирилээлерден карак салбайн көрүп олур.

Оглумнуң саазында чуруктарын көрдүм. Олар шупту чангыс аай: моортай оглу база кижии. Аксы-дijin шаарарткан кижии дүрзүзү моортайның кудуруундан туткаш шывадап чыдар. Ону көргөш дүнеки таварылганы сактып, чүү болуп турганын база катап сагыжымга үр-ле чуруп, кожамга таарзымаанымны бодап, чаш төл бүрүзү дыка-ла кем чок, дыка камгалал чок-тур дээрзин дүвүрел-биле бодап турдум.

Таныжылга

Дадар-оолга ачазы чадаг-терге садып берген. Ол тергезинге дыка ынак. Дадар-оолдан өске ону кым-даа мунмас турган.

Бир-ле катап Дадар-оол тергезин херим иштинге тургузуп кааш, бажынынче кире берген. Ол канчангаш-ла соңга өттүр көре кааптарга, тергезин Солун-оол Маадының мунуп алган чорааны ооң караанга илдиккен. «Өске кижиниң эдинге дегбес деп чүвени Солун-оолга канчаар көргүзөр болдум!»—деп, ол иштинде каржы химиренген.

Холдарын чудуруктаныпкан, хорадап шугулдааны кончуг, ол Солун-оолче уткуштур маңнап орган. А Солун-оол Дадар-оолду көрүп кааш, чанында турган оолга чугаалап-тыр:

— Таныжып ал, Эрес! Бо дээрге мээң эң-не чоок эжим Эртине Дадар-оол-дур.

Дадар-оол элдепсине бергеш, чудуруктанып алган холун сула салыпкаш:

— Тергени чүге мунмайн турарың ол, эш?— деп, эжиниң кижизиг таныштырылгазынга харыы кылдыр чугаалаан.

Аяк чүге бусту бергенил?

Орлан-оол биле Чечекмаа — кады төрөөн угбашкылар. Ынчалза-даа олар аразында найырал чок чорааннар.

Бир-ле катап дүштеки чем чири-биле олар столга кээп олурупканнар. Ында салып каан аяктарның бирээзин Орлан-оол омааш-биле кыңгырадыр соктагылааш, караан шала имирертир угбазынче көргеш:

— Ой, Чечекмаа! Бо аяк чүү деп кыңгырткайнып турар деп!— деп айтырган.

Чечекмаа дораан-на харыы берген:

— «Сээң чемненир аяаң мен-дир мен. Дүрген мени ап ал!»— деп, кыңгырткайнып мени кыйгырып турары ол-дур.

Орлан-оол ол-ла дораан хорадай берген. Ол тудуп турган омаажын стол кырынче октапкаш, хыйланган:

— Мегелеве! Сенээ эвес, а меңээ келиксээн аяк-тыр. Билдиң бе? Ол сээң эвес, а мээңии-дир!

Чугаазын төндүрүп чоруй, Орлан-оол аякты ийи холу-биле сегирип алган. Чечекмаа кайын анаа олу-рар боор, ооң холу база чайгаар-ла ында барган. Ийи угбашкы аякты хунаажы-ла бергеннер.

— Мээң аяам-дыр!

— Чок! Мээңии-дир!

Хенертен аяк оларның холундан адырылгаш, шала кырынга кээп дүшкеш, бусту берген. Авазы чедип келгеш, оглу биле уруунга чөгенип, оларга элээн ажынгаш, айтырып-тыр:

— Аяк чүге бусту бергенил? Харыылап берип көрүңерем?

— Та — деп, Орлан биле Чечекмаа соңнуг-мурнуг иштинде харыылап кааннар.

— Багай-дыр, уругларым! Силерниң хүндүткел билбес, араңарда найырал чогунарны болгаш багай аажы-чаңынарны билип кааш, хомудааштын бо аяк-тың бусту бергени ол-дур! Ам-на билдиңер бе?

Угбашкылар ыт чок идиктериниң баштарынче көрүп алган турганнар.

Ачазының белээ

Ол район төвү чорааш чедип келген. Оглу бажы-ныңда чааскаан болган.

— Сенээ чүнү садып эккелген деп мен. Тып кө-рем?— деп, ачазы оглундан айтырган.

— Өңнүг карандаштар бе, ачай?

— Харын. Тып көрем!

— Чуруктарлыг ном.

— Чок, оглум.

— Ынчаарга ойнаар улуг машина-дыр.

Ачазы оглунче эргелелдиг көргөш, бажын чайган.

— Ынчаарга тыппас-тыр мен, ачай! Дүжүп бер-дим. Көргүзүп көрөм?— дигеш, оол ачазынче карак салбайн кайгааш турупкан.

— Ындыг болза сенээ белээм бо-дур, оглум!

Ачазы сумказындан бөрү бажы дүрзүлүг маска¹ уштуп эккелген. Оол ону камны кончуг ачазының

¹ Маска — карактыг болгаш аастыг арын дуглаа.

холундан алгаш, элээн үениң иштинде олче ыт чок кичээнгейлиг топтап көрүп турган.

— Бөрүнүң өңү-биле дөмейлешкек хептен аванга даарадып алгаш, бо масканы кеткеш, Чаа чылды уткаан магаданчыг байырлалда, чингир ногаан каас шиник шиметтинген ёлканы долганып, Соок-Ирей-биле кады девип-самнап ойнаарыңга сени кым-даа танывас, оглум — деп, ачазы тайылбырлап чугаалап орган.

— А бир эвес таварылга болуп танып кагза? — деп, оглу чигзинген.

— Чо-ок, оглум! Ачаңның чугаазыңга бүзүрөп болур сен. Кедип көрөм, кандыг эвес, көрүп көрээли.

Оол масканы кедипкен. Ол аңаа кедергей тааржыр болган.

— Көрбөс сен бе! Ам безин сени танып алыры берге-дир. А бир эвес аңаа немей аванга бөрү дүрзүлүг хеп даарадып алыр болзунза, сени... — деп, чорда оолдуң баарыңга чыткан ыды хенертен ээрип, ачазының чугаазын үзе кирипкен.

Ыттың адын Мойнак дээр. Ол дас кара өңнүг, чаптанчыы кончуг бичии хава ыт. Хаважыгаш оолга дыка ынак: оон оюн эрээр, аңаа чассыыр. Кажан оол яслиден келирге, Мойнак ону кайы ырактан-на уткуп алыр чораан.

Хенертен көстү хонуп келген дүрзүден корткаш, хаважыгаш ээрбишаан, хая көрнү-көрнү эжикче маңнапкан. Чонаада-ла ооң ажыдып алыр эжини, бо удаада өш-биле дөмей ажыттынмайн барган. Ам канчаар амы-тын кончуг болгай. Чоогунда азыгже ол сыңнып турувуткан. Оол ыдындан оюн эреп, бажын соғаннадып, чоону кончуг үн-биле ырланмышаан, хаважыгашче углай бир баскан. Хава ырланмышаан баарында турган диван кырынче чииги кончуг шурай берген. Ооң мага-бодунуң дүктери кортканындан адыйып туруп келген болгаш хенертен көстүп келген араатанче халдаарыңга белең турган. Ынчанмайн аан! Амы-тын кончуг болгай. Кандыгдаа амытан бодунуң амы-тыны дээш, халдап келген араатан-биле шыдавыже демисежир апаар.

Бир эвес оолдуң кедип алганы масканы ачазы өй шаанда уштуп кааптаан болза, хаважыгаш бодунуң амы-тыны дээш шыдавыже туржур турган боор!

— Қижн ышкаш, ыт база бичии-ле чүведен хомудай бээр чоор, оглум. Ыдың коргудуп канчаарын ол. Сени шуут көрбестей берзе канчаар сен. Чассы-дып каг!— деп, ачазы оглунга дужааган аянынг шала оожум чугаалаан.

Оол ыдын чассыдар бодап, олче холун сунган. Хаважыы ону-даа тоовайн, диван кырындан дүже халааш, эжик аксынга сыңнып турупкан.

— Канчап бардың, Мойнак? Мен-дир мен. Мен. Шолбан аан!— дигеш, оол ыдынче углай базыпкан. Хавазы ырланмышаан, оолдан карак салбайн көрүп турган. Ооң карактарының көрүжүнде хомудалды илереткен демдектер тода көстүп турган.

— Билбедим ышкажыл. Буруулуг болдум, час-сыг Мойнаам!— дивышаан, Шолбан чоокшулаарга, ыды чүгле дезер болган.

— Чугаалаан болгай мен. Ыдыңны хомудадыпканың ол-дур— дигеш, оолдуң ачазы тура халааш, эжикти ажыдыпкан. Ынчан Мойнак кара маң-биле дашкаар үне халаан.

Шолбан ооң соонче көрүп тура:

— Ам канчап Мойнак-биле эптежип алыр кижн боор мен, ачай? Халап болду, аа!— деп, муңгаргай чугаалааш, улуг тынган.

Ачазы стол адаанга чыткан ыттың таваанга мүн артынчызы куткаш, ону оглунче сунган.

— Ма, оглум. Мону ыдыңга аппарып бер. Ооң-биле каржы болбайн, чүгле эвилең-ээлдек чаннаарыңга, ынчан шупту чүве анаа апаар.

Шолбан тавакты алгаш үнүпкен. Үр-даа болбаанда, ол муңгаргайы аажок, таваан тудуп алган дедир кирип келген.

— Чадап кагдым. Мени көргеш, чүгле дезер чүве-дир!— деп химиренип чугаалангаш, ол диванга олуруп алган.

Хенертен ооң холунга бир-ле чүве туттуна берген. Көрүптерге, демги масказы болган. Шолбан ону ачазынче сунуп тура:

— Ма, ачай! Бо-даа менээ таарышпас ойнаарактыр!— диген.

— Чүге, оглум?

— Чүге дээрге ол мээң Мойнаам-биле найыралымны будап кагды. А бир эвес Чаа чылда ону кедер болзумза, хамык улус мени хаважыгаш ышкаш көрбестей бээр. Хоржок.

— Ол чүү дээрин ол, оглум. Эрткен чылын сээн яслинге келген Соок-Ирей кымнар-биле ойнап чоруп турган ийик? Сакты-дыр сен бе?

Шолбан кичээнгейлиг бодангаш олурупкан. Ол идиктеринин баштарынче көрбүшаан, далаш чокка чугаалаан:

— Койгун, адыг, бөрү база эндерик хөй аңнар.

— Оларны көргөш, чыылган улустар чүнү канчап турган ийик?

— Ырлажып... ыы...танцылап турдулар.

— Көрбөс сен бе? Ам болур ёлкага сен Соок-Ирейни эдерип, бөрү болуп алгаш ойнаай сен! Улус сенден кортпас, а харын сени танып чадап сонуургап, хөглөп ойнаар болгай.

— А ынчаарга Мойнактын чүгө коргары ол ынчаш, ачай?

— Чүгө дээрге, сен ону хенертен коргудупкандыр сен!

— Соок-Ирейни эдерип, аңнар болуп турган улус мен ышкаш ыттарын коргудуп турганнар боор, аа?

— Чадавас, оглум.

— А олар кажан ыттары-биле дедир эптежип алган ирги?

— Харын, оглум. Дораан-на эптежип алган боор ийин оң!

— «Дораан-на» дээрге, ол кайы-хире үр болур үел, ачай?

— Үр-даа эвес, бир-даа шак четпес үе-дир, оглум!

— Ынчаарга ажырбас ышкаш-тыр, аа?

— Ийе, оглум! Ажырбас. Ыдың-биле дораан эптешкеш, өнүктежип алыр сен. Амдызында маскаңны шыгжап ал. Чаа чылда улус каттыртып хөглээй сен.

Шолбан чүнү-даа чугаалавайн, диванга ыт чок олуруп-олуруп, маскаңны камный кончуг алгаш, шыгжап кааш, дашкаар үне берген.

Ачазы соңга шилин өттүр көрүп олурарга, Шолбан биле Мойнак удур-дедир үр-ле кайгажып турганнар.

Болушкуннар, чылдар

Чогаадыкчы чедиишкиннерниң бедиииче

1980 чылдың июнь 14-те Тыва АССР-ниң чогаалчыларының VIII съездизи бооп эрткен. Ону Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы К. К. Кудажы делгеренгей эге сөс-биле ажыткан. Тыва чогаалчыларның мурнунда болган съездизинден бээр эрткен үе кыска-даа болза, хоочун болгаш аныяк салгалдың чогаалчылары күженишкининиг, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаанын ол демдеглээн. Тываның хоочун база ортумак салгалдың чогаалчыларының чогаалдарының чыындызын, оларның чаа нөмнарын парлап үндүрүп турарынга, делегей литературазының эртинелерин тыва дылга очулдуруп ажылга бистиң авторларывыстың киржилгезинге доктаап, С. Сүрүн-оолдуң «Өске кадай», М. Кенин-Лопсаңның «Чылгычының өө», С. Сарыг-оолдуң шүлүктөриниң чыындызы ышкаш чогаалдарны парлалгага белеткеп турарын К. К. Кудажы демдеглээн.

Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң ажылында чамдык чедиишкинниң талаларны: «Дамырак», «Исток», «Хемчик» литература каттыжышкыннарының, «Улуг-Хем» альманахтың ажылдарын, тыва авторларның чогаалдарының сайгарылгазын болгаш аныяк чогаалчылар семинарларын, номчукчулар-биле ужуражышкыннарны чорудуп турганын ол айыткан. Бо чылын Бүгү-эвилелдин аныяк шүлүкчүлөр фестивалын Тывага эрттирер, ону ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң секретары О. Шестинский, РСФСР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң секретары Н. Дамдинов, ССРЭ-ниң Чогаалчылар Эвилелиниң очулдурукчулар секциязының харысалгалыг секретары В. Ганиев, шүлүкчүлөр С. Куняев, А. Парпара, В. Кузнецов, В. Костров болгаш өске-даа сурагыг чогаалчылар удуртур. Ол болза, тыва чогаалчыларга чугула ужур-дузалыг болушкун, хүндүлүг болгаш харысалгалыг ажыл болур. Аңаа Тывадан 5 аныяк шүлүкчүнү кириштирип, оларның чогаалдарын сайгарар. Москвага бо чылдың апрельде болган ты-

ва проза болгаш шүлүк чогаалдарынын сайгарылгазы-биле чергелештир ол фестиваль биске улуг школа болуру чугаажок.

Чедишкиннер-биле чергелештир Тываның чогаалчылар организациязының ажылында, чамдык авторларның чогаалдарында четпес-дудууларны болгаш алдагдалдарны, база номчукчуларның чөптүг негелделерин К. К. Кудажы бодунун эге сөзүнге тодаргайлап чугаалаан.

— Л. И. Брежневтин «Бичии чер», «Катап тургузуушкун», «Кур чер» деп чогаалдары бистин тыва чогаалчыларны хей-аът кирип, амгы үениң амыдыралын номчукчуга өөреништиг кылдыр чуруп көргүзериниң үлегери болган. Ынчангаш СЭКП ТК-ның Чингине секретары Л. И. Брежневке совет улустун амыдыралында эң чугула үе-чадаларны көргүскен ол трилогиязы дээш Ленинчи шаңналды тывысканынга тыва чогаалчылар сеткилдин ханызындан өөрүп, изиг байыр чедирип турар бис— деп, К. Кудажы эге сөзүн дооскаш, Тываның чогаалчыларының VIII съездизиниң ажыттынганын чарлаан.

Съездиниң хүн чурумунун бирги айтыры — Москвага болган «Тыва литературада төөгү болгаш амгы үе» деп сайгарылганың түңнелдериниң дугайында информацияны ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, критик М. А. Хадаханэ кылган.

РСФСР-ниң Чогаалчылар эвилелинге болган сайгарылганы баштаар черниң даргазы С. В. Михалков эге сөзү-биле ажыткан, эвилелдин секретары Н. Доризо даргалап эрттирген. Аңаа К. Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем», «Ыржым булуң», «Бедиктер», М. Кенин-Лопсанның «Чүгүрүк Сарала» «Херээженниң чоргааралы», «Шивит», Ю. Кюнзегештин «Багырның хылыжы», О. Сувакпиттин «Иениң чүрээ», С. Сүрүң-оолдун «Көк-көк даглар» деп номнарын колдады сайгарган.

Чугаалажышкынга киришкен илеткелчилер тоо-быдаргай ийи-чаңгыс «аткылажышкын» кылбайн, хары угда мөөңнээн артиллерия одун «ажыдарын» К. Кудажының дилээни ышкаш, шынап-ла ёзулуг, ажыл-ишти сайгарылганы кылып, ажыктыг сүмени кирип, аактыг шүгүмчүлелди кылган.

Тыва чогаалдарның сайгарылгазынга 15 критиктер, чогаалчылар киржип, санал-оналдарны бергеннер. Критик В. Кочетковтуң чугаазы-биле алырга, тыва чогаалчыларның номнары аңаа кандыг-ла бир билдинмес дипти ажытканы-биле дөмей болган, олардан ол дыка хөй чаа, солун чүүлдерни билип алган. Ылаңгыя М. Кенин-Лопсанның болгаш К. Кудажының номнары критиктин сонургалын хайныктырган.

М. Кенин-Лопсанның «Херээженниң чоргааралы» деп рома-

нында шаандагы тыва херээжен кижиниң салым-чолун, ооң караңгыдан чырыкче чүткүлүн арат Кулчаның овор-хевирин дамчыштыр черле чедишкенин көргүскен. Романда хөлечик херээженни бастып, эттеп, эридеп турарын көргүскени эң күштүг. Дарлакчы аңгынын бужар үүлгедиглери база шын дээш, аас-кежик дээш демисейшкен хып дээн чалыы арат кыстың чаныш-сыныш чогу, эрес быжыг туруштуу каракка көстүп кээр. Улуг-Хемниң шапкыны («Чүгүрүк Сарала») деп романы база-ла багай эвес бижиттинген, М. Кенин-Лопсан чаа-чаа аргаларны дилеп тып чоруур, бурунгаар чүткүлдүг, өзүлделиг чогаалчы дээрзин чогаалчылар болгаш критиктер демдеглээн. Ооң-биле чергелештир «Улуг-Хемниң шапкыны» деп романын авторунун маадырларның овор-хевирин чуруурда, сюжет тургузарда семадан ам-даа уштунмайн турарын, үстүндө адаан чогаалдарның очулгаларында четпестерни болгаш хажыдышкыннарны (очул. В. Малюгин, С. Козлова) сайгарылгага санал берген чогаалчылар, критиктер А. Турков, В. Кочетков, С. Шуртаков болгаш өскелер-даа айтып турган.

К. Кудажның чогаадыкчы ажылының дугайында делгеренгей чугаа болган. Тоожуларындан аңгыда улуг хемчээлдиг «Уйгу чок Улуг-Хем» деп романын дугайында хөй чугаалашкан. Ол тыва улустуң шаандагы эртип келген оруунуң бир кезин көргүскен төөгү уjur-дузалыг роман болур. Ук романын сайгарып чугаалашкан эштер, ылаңгыя критик В. Кочетков ол чүгле тыва прозада улуг чедишкени эвес, харын бүгү-ле акы-дунма хөй национал литератураларның база чедишкени деп санаар апаар деп онзалап айыткан. Ында тыва өг-булениң амыдыралын, революция мурнундагы база ооң соонда Тываның социал болгаш аңгы талазы-биле байдалын долузу-биле хөй талалыг көргүскен. Кол маадыр Буяны сурагжаан совет прозада ышкаш дидим, бедик деңнелге көргүскен.

Ынчалза-даа ол-ла авторнуң «Ыржым булуң», «Ырак булут» деп чогаалдарында маадырларның характерин мөзүлештир көргүспээнин, сюжет композициязының чегейинден «албадап» ужуражып, таныжар маадырларның барын сайгарыкчылар демдеглээн.

Сайгарылгага оон ыңай С. Сарыг-оолдун, С. Сүрүн-оолдун, О. Сувакпитиң, Ю. Кюнзегештиң орус дылда парлаттыңгылаан чогаалдарында эки-даа, кошкак-даа бижиттингилээн чогаалдар барын херек кырында айыткан. Бо чогаалчыларның бижиир аяны аңгы-аңгы, боттары тускай үннерлиг бооп, быжыга бергенин илеткелге-даа, санал бергеннер-даа тодаргай чижектери-биле бадыткаан. Ылаңгыя Тываның улустуң чогаалчызы С. Сарыг-оолдун бижиир аян-хөөнү улустуң аас чогаалына

кончуг чоок. Ооң «Мен Совет Эвилелиниң хамаатызы мен» деп шүлүүн, «Улуг-Хемим» деп шүлүглелин, С. Сүрүн-оолдуң «Адыжок» деп тоолун, басняларын, О. Сувакпиттин, Ю. Кюнзегештин лириктиг шүлүктөрүн сайгарылгага эки деп үнөлээн. Тыва литературада, ылаңгыя шүлүк чогаалында риторика ам-даа колдавышаан, «шаанда багай турган, бөгүн—эки апарган...» дээн ышкаш схеманың шүлүктөрүндө чарылбайн турарывысты шүлүкчү Ю. Кузнецов, «Литературная Россия» солуннуң критика килдизиниң ажылдакчызы В. Дементьев болгаш өскелердаа Москвага болган чугаалажышкыңга демдеглек турганын илеткелчи ооң тодаргай чижектерин кирип тургаш дыңнаткан.

Ханы омур-хевир көргүстүмээн, маадырларның иштики сатыш-сеткилин илеретпейн турар, утказы эреңгей, чаңгыс аай схема хевирлиг, кайы-бир черге аалдап чораанының дугайында чаңгыс хепке куткан ышкаш дөмей-дөмей чогаалдар хөй бооп турар. Оон ыңай ылаңгыя улуг хемчээлдиг проза чогаалдарда шаандагы амыдыралда чырыткылыг чүве чок кылдыр, ону чүгле карартыр көргүзе бээр, а чүгле амгы амыдыралды чырык, чаагай дээр хөөннер эскертинип турар. Күш-ажылдың өөрүшкүзү кайы-даа үеде ыяп турар, ону көргүзери чугула.

Илеткел доозулган соонда, съездиге саналдар шүгүмчүлелдер калбарган. Ю. Кюнзегеш хоочун чогаалчыларның чээрби томнуг, нити хемчээ 370 парлаар ама кылын номнарын үндүрүп, аңаа оларның чыынды чогаалдарын киригенин, ону ам-даа уламчылаарын демдеглээн. Ында С. Токаның, С. Сарыг-оолдуң болгаш өске-даа авторларның номнары бар. Ол улуг-даа, аныяк-даа чогаалчыларның бижээн ажылдарында чамдык кошкак чогаалдарның бар болуп турарын демдеглээн. Ооң кол чылдагааны болза, улустуң аас чогаалын хандыр өөренип, делегейиниң классиктиг литературазының байлак дуржулгазынга даянмайн турарывыста деп чугаалааш, тыва шүлүк чогаалында:

Караңгыда сылдыс кара,
Каттыраңнаан карам кара.
Бүдүртүңде сылдыс кара,
Бүлделчиннээн карам кара —

дээн ышкаш, аяннажылганың онзагай талаларыңга ол доктааган.

Аныяк чогаалчы В. Серен-оол «Ынакшыл сонедин» эки бижээн. А. Даржайның шүлүктөрүниң эки талаларын, К. Кудажының йөрээлдерни чаа арганы ажыглап бижээнин, «Улуг-Хем» альманахты журнал кылдыр үндүрериниң айтырымының шийтпирлеттинип болурун ол айыткан.

С. Козлова очулгаларда кошкак талаларның бар болуп

турарын чугаалаан. Ылаңгыя М. Кенин-Лопсаңның «Улуг-Хемниң шапкыны» деп романын В. Малюгин, К. Кудажының «Чаңгыс-ла шак» деп шүлүглелин Ю. Разумовский очулдуруп каары билек ол бодунуң чогуур саналдарын кирип, очулганың четпестерин айытканын сактып, очулганы шынаржыдар хемчеглерни алырының чугулазын чугаалаан. Кызылга болуп эртер деп турар аныяк чогаалчыларның Бүгү-эвилел чыыжынга белеткелдерни күштелдирип, аңаа уткуштур аныяк чогаалчыларның шүлүктериниң чыындызын орус дылга белеткеп үндүрүп болурун саналдаан.

ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң эң аныяк кижигүнү А. Даржайга сөс берген. Аныяк чогаалчылар-биле ажылдың дугайын, аныяктар дээш сагыш салыышкынны демдеглээн. Ынчалза-даа чогаалчыкчы өзүлдө оожум болуп турар. Бистер чогаалчыкчы аныяктар чарыш аъттарынга дөмейлээр чүве болза, ырак бурунгаар халдып чоруй барган хоочун чогаалчыларга чедип чадап, ушчок соңнап калган, оларның доозунунун аразында мөлдүк-калдык үвээликтедип чоруур улус-тур бис. Бодап көрүңерден. Чогаалчы С. Пюрбю 24 харлыында «Чечек» деп поэмазын бижээн-не болгай. Ам аңаа деннежири чогаал бижипкен аныяк автор кымыл? Чогаал талазы-биле биливиз чегей, мергежилвис кыдыра, амыдыралды ханы өөрөнмейн турар-дыр бис. Аныяк чогаалчыларның чамдык шүлүктери бышпаан, ажыг кат ышкаш болгулаар. Эки-даа эвес, багай-даа эвес чогаалдар бар. Чогаалды парладырынче далажыр чорукту болдурбазынче кичээнгейни углаан. Чамдык чогаалдарның дылының чевен болуп турарын демдеглээн. Тыва дыл база-ла өске дылдар ышкаш, байлак дээрзин ол демдеглээн. Чаа чүве, чаа аргаларны дилевес болуп турарывыстың ужурунда дыл талазы-биле чевен, утказы кыдыра, уран-чечен деңнели чавыс чогаалдар бижиттинип турар. Оон ыңай партия-ажыл-агый хуралдарынга, слеттарга оон өске-даа улуг чыыштарга хоочун болгаш аныяк чогаалчыларны кириштирип турар болза, хүн бүрүнүң чугула айтырыгларын ханы илереткен, уран-чечен бижиттинген чогаалдар үнүп болур. Чижээ, Ровноже 30 хире тыва эки турачыларны чоруткан. Оларның-биле журналист-даа, чогаалчы-даа кижини чорутпаан.

Четпестерден ам-даа уштунмайн турарывыста, ылаңгыя чаа үнүп кээп турар чогаалдарга хамаарыштыр ханы сайгарылга кылбайн, бот-боттарывыс четпестеривисти ажык-биле шүгүмчүлөшпейн турарывысты, ол чорук бурунгаар базым-выска идиг бербейн турарын С. Сарыг-оол болгаш С. Тамба олар саналдарынга айытканнар.

— Чүс ажыг шүлүктү шүүп номчааш, ооң автору чогаал-

чы апаар бе дээрзин билип алыры берге болгулаар чүве. Ын-чалза-даа чангыс эки чогаадып каан шүлүк-ле ёзулуг чогаалчы бооп болур кижидир бо дээрзин чайгаар-ла чугаалай бээр болгай — деп, Степан Агбаанович Сарыг-оол саналын уламчылаан. Шүлүктерде маадырларның омур-хевирлери көзүлбес болгулаар. Бижиирде кыры-биле халас халдып эртерин соксадырын ол аныяктарга чагаан. Чечен чогаал критиказынга ол доктаагаш, «чес-холазын, алдын-моңгүнүн критик кижиде тып илередир ужурлуг» деп, ол чугаалаан. Чамдык чогаалдарда өң-чүзүннер көзүлбес боор, хаван оолдары азы меринос хойлар ышкаш, чангыс аай дөмейлешкек болуп турар. Чогаалга өөренир, чогаалчы болурунга белеткенир, теория-биле чепсегленир, аңчы кижиде дег күш-хүнезинин, ок-чемзээн дөгери апаар. Чангыс шүлүк бижирикеш-ле, мен-даа чогаалчы болдум дээш, будуун, бийирин-даа албайн, анаа-ла куруг аьтганыпкаш, хейде-ле кымчы чайып тутсуп турарга талаар-ла болгай. Чогаалчылар-биле номчукчуларның аразында харылзаа кошкак болуп турар. Черле бүгү тала-биле эки бышкан кат дег чогаалдарны тургузарынче аныяк чогаалчыларның кичээнгейин ол углаан.

Съездинин ажылынга СЭКП обкомунун пропаганда болгаш агитация килдизинин эргелекчизи А. К. Канзай, республиканың Министрлер Чөвүлелинин даргазының оралакчызы К. С. Шойгу, Культура министри М. С. Хомушку олар киржип, санал-онал берип, делгеренгей чүве чугаалааннар.

Тыва АССР-нин Чогаалчылар эвилелинин баштаар черинин кижигүннеринге К. К. Кудажи (баштаар черинин даргазы), С. В. Козлова, Ю. Ш. Кюнзегеш, С. А. Сарыг-оол, С. С. Сүрүң-оол (харысалгалыг секретарь) олар соңгуткан.

Тыва АССР-нин Чогаалчылар эвилелинин Ревизия комиссиязының составынга М. Б. Кенин-Лопсан, Л. Б. Чадамба, М. А. Хадаханэ оларны соңгаан.

РСФСР-нин чогаалчыларының съездизинге баар делегаттарга С. А. Сарыг-оол, К. К. Кудажи соңгуткан.

Тываның ном үндүрер чери 50 харлаан

Бо чылдың июнь айда Тываның ном үндүрер черинин тургустунганындан бээр база бистин республиканың үндезин чонунуң дылынга баштайгы номнарның парлагынганындан бээр 50 чыл ою болган, Тывага ном парлаарының тывылган болгаш ооң хөгжүп сайзырааны болза, республикага культура револю-

циязын непередирирге, улус өөредилгезиниң херээн шапкынчыдарынга, национал хевирлиг, социалистиг уткалыг тыва чогаалдың тыптып, тургустунарынга болгаш ажылчы чоннарны коммунистиг идеологияга кижизидеринге чугула ужур-дузалыг болган.

1930 чылга чедир биске моол, төвүт бижик билир ийи-чаңгыс феодал-теократ ызыгуурлуг кижилер бар турган боордан башка, тываларның национал бижии чок, ном, дептер парлагазы чок турган. Тываның национал бижии чогааттыг соонда, чоннуң ортузунга бижик билбес чорукту узуткаар талазы-биле хайнышкынныг ажыл эгелээн. Ону «бижик билбес кижиги — политикадан дашкаар» деп, В. И. Ленинниң чугаалаанын ёзугаар, хөгжүлдениң капиталистиг эвес оруун шилип алган аныяк республиканың экономиказын болгаш культуразын социалистиг эгелерге чаартырының чугула сорулгаларынга дууштүр чорудуп турган.

Республиканың партия организациязының чоннуң политиктиг кижизидилгезин херек кырынга боттандыраар, марксизм-ленинизмниң идеяларын пропагандалаар талазы-биле хүн бүүде ажылынга Маркс, Энгельс, Ленинниң чогаалдарын тыва дылга очулдургаш, парлап үндүрүп турары биче эвес деткимче бооп келген. Марксизм-ленинизмниң классиктериниң ажылдарындан допчулалдарны, СЭКП төөгүзүнге хамаарышкан допчу чүүлдерни, В. И. Ленинниң намдарын 1930 чылдан бээр-ле янзы-бүрү номнарга парлап эгелээн. Тываның нам организациязының тускай шиитпирин ёзугаар Коминтернниң Чөөн чүк Секретариатынга Владимир Ильич Ленинниң чугаазын очулдургаш, 1942 чылда тускай ном кылдыр парлап үндүрген. Оон бээр-ле улуг баштыңчының чогаалдарын тыва дылга очулдурар ажыл үргүлчүлөп турар. Ам тыва дылда В. И. Ленинниң 200 хире ажылдары очулдуртунган, оларны 36 тускай номнарда парлаан.

В. И. Ленинниң Төп музейниң залдарында ССРЭ болган даштыкы чурттарның улустарының янзы-бүрү дылдарында очулдуртунган баштыңчының чогаалдарының аразында «Чүнү кылырыл?», «Улустуң өңнүктери» деп кымнарыл база олар социал-демократтарга удур канчаар демисежип турарылы?», «Күрүне болгаш революция», «Бир базым бурунгаар, ийи базым аткаар», «Пролетар революциязы болгаш ырбакчы Каутский» дээн ышкаш тыва дылга очулдуртунган ажылдарын доктаамал делгеп каан туруп турар. Сөөлгү чылдарда «Партия программаның дугайында», «Литература дугайында», «В. И. Ленин, СЭКП национализмге удур демисел дугайында» деп ажылдар тыва дылга парлаптыганын.

К. Маркс, Ф. Энгельстин «Коммунистиг партияның манифези», Ф. Энгельстин «Сарбашкынның кижги бооп хууларынга күш-ажылдың ролю», «Өг-бүлениң, хуу өчүнүң болгаш күрүнениң тывылганы» деп ажылдары база парлаттынып үнген.

Марксисчи философияның, политэкономияның өөрөдилге номнары, политиктиг болгаш экономиктиг билиглерниң талазы-биле ажылдар тыва дылга очулдуртунган. Ол болза, «СЭКП төөгүзү», «Политиктиг экономия», «Политиктиг билиглерниң үндезиннери» (ажылчыннарга болгаш көдээ ажыл-агый ажылдакчыларынга таарыштырган ийи аңгы ном), «Сайзыраңгай социализмниң Конституциязы» дээн ышкаш ажылдар болур. «В. И. Ленинниң намдарын» тыва дылга үш катап үндүрген. Ол номнарны партия чырыдышыкынының системазында ажыглап турар.

Ол бүгү номнарны очулдурарынга болгаш редакторлап үндүреринге республиканың журналистери, эртемденнери, партия ажылдакчылары идепкейлиг киржиң турар.

Тыва улустуң төөгүзүңге, республиканың партия организациязының ажыл-чорудулгазынга болгаш экономика, культура адырларының чугула айтырыгларынга хамаарышкан эртем ажылдарын Тываның ном үндүрер чери доктаамал парлап турар. Ындыг номнарга ийи томнуг «Тываның төөгүзү», «СЭКП-ниң Тыва организациязының төөгүзүңүң очерктери», «Тыва АССР-ниң экономиказы», «Сибирь — Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында», «Тыва совет чогаалдың допчу төөгүзү», «Тыва улустуң аас чогаалы» деп ТДЛТЭШИ-ниң белеткээн ажылдары хамааржыр.

СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшинниң «Ленинниң айткан оруу-биле» деп ажылында ажылчы чоннарның идея-кижизидилгезиниң талазы-биле партия организацияларының чорудуп келген ажылының төөгүзүн чырыдып турар.

Филология эртемниң доктору Ш. Ч. Сат биле эртем кандидады Д. А. Монгуш оларның амгы литературлуг тыва дылдың хөгжүлдезиниң янзы-бүрү айтырыгларын шинчилээн ажылы тускай ном кылдыр парлаттынган.

Төөгүчү Н. А. Сердобов «Тыва социалистиг нацияның хевирлеттингени» деп номну бижээш, төөгү эртемнериниң доктору эртем чадазын камгалап алган.

Республиканың малчыннары «Тываның хой ажылы» деп, ветеринария эртемнериниң кандидады И. Т. Кызыл-оолдуң номун улуг сонуургал-биле номчаан. Янзы-бүрү тускай мергежилдиг, эртем кандидаттары — археолог М. Х. Маңнай-оол, геолог К. С. Күжүгет, архитектор С. С. Сат, литература шинчээчилери

М. А. Хадаханэ, Л. В. Гребнев, А. К. Қалзан, Д. С. Куулар, төөгүчүлөр Ю. Л. Аранчын, А. Қ. Канзай, И. У. Самбу, О. А. Толгар-оол, В. Ч. Очур, дыл эртемденнери З. Б. Чадамба, Б. И. Татаринцев, Я. Ш. Хертек, Х. С. Алдын-оол болгаш өскелер-даа янзы-бүрү номнарны бижээн. Бо каш чижек болза, эртем билиглериниң хөй талаларын чон ортузунга нептередиринге болгаш бедик мергезилдиг тускай эртемниг кадрларның ажылдарын пропагандалаарынга ном үндүрүлгезиниң салдары база бар дээрзин херечилеп турар-дыр.

50 чыл дургузунда Тываның ном үндүрер чери бодунун ажылынга бистиң чогаалчыларывыстың болгаш журналисттеривистиң деткимчезин ап келген. Чогаалчылар О. К. Саган-оол, С. А. Сарыг-оол, Л. Б. Чадамба, С. С. Сюрюн-оол, К. К. Кудажы болгаш өскелер-даа чүгле боттарының чогаадыкчы ажылы-биле кызыгаарланмайн, ном үндүрүлгезинге дорт кирип, чаа чогаалдарны редакторлап, очулдуруп үндүрер, оларны чугаалажып көөр талазы-биле улуг ажылды кылып турар.

Тыва чогаалдың тывылганы болгаш ооң амгы үеде шапкын сайзырап турары Тываның ном үндүрер чериниң тургустунганы-биле болгаш ном парлалгазының бөгүнгү байдалы-биле сый холбаалыг. Тыва чогаалдың бүгү жанрлары, ооң тоожу, шүлүк болгаш шии аймааның улуг, биче хевирлери ам чедиинкиниң хөгжүп турар. Ооң бир херечизи болза, «Тыва литератураның библиотеказы» деп серияга 11 чогаалчының 370 ажыг парлаар ама 20 том чогаалдарын парлап үндүргени болур. Ол серияның номнарында тыва чогаалдың үндөзилекчилери Салчак Тока, Степан Сарыг-оол, Сергей Пюрбю, Олег Саган-оол, Виктор Көк-оол, Байкара Хөвөңмей болгаш өске-даа чогаалчыларның романнары, тоожулары, шүлүктери, шүлүгледери болгаш шиилери кирип турар. Келир чылын Салчак Токаның чогаалдарының чыындызының V тому-биле «Тыва литератураның библиотеказы» деп серияның үндүрүлгезин доозар деп планнап турар.

«Улуг-Хем» альманахты мурнунда чылда ийи катап үндүрүп турган болза, бо чылдан эгелээш, ону дөрт катап үндүрерин планнап турар. Альманахтың дугаарларында Кызыл-Эник Кудажы, Салим Сүрүң-оол, Олег Сувакпит, Леонид Чадамба болгаш өске-даа республиканың хоочун чогаалчылары-биле чергелештир дыка хөй аныяк авторларның тоожуларын, чечен чогаалдарын, шүлүктөрүн парлап турар. Альманахта янзы-бүрү жанрларның чогаалдарындан аңгыда, тускай уруглар булуну, сатира болгаш юмор, очулга база литература критиказының бөлүктери бар. Ону фотография болгаш республиканың чурукчуларының гравюра, эстамп чуруктары-биле каастап турар.

Композиторларның чаа ырларын база альманахка парлаарын планнап турар.

Республиканың чогаалчыларының бедик идеялыг, уран-чечен деңнели шыырак чогаалдарын орус дылга очулдуар ажилды Тываның ном үндүрер чери организаптап турар. Тывага парлааттыңган очулгаларның дайлымы-биле Салчак Токаның «Араттың сөзү», Олег Саган-оолдуң «Төрээн кижилер», Салим Сүрүң-оолдуң «Озалааш хем», Кызыл-Эник Кудажының «Ыржым булуң», Сергей Пюрбюнуң «Дуруяалар чанып турда», Степан Сарыг-оолдуң «Чайык соонда» деп номнары Москваның ном үндүрер черлеринге парлааттынып үнген. Орус дылче тыва чогаалдарны очулдуар ажилга Москва, Новосибирск, Иркутск хоорайларның чогаалчылары Майя Ганина, Александр Пальмбах, Александр Ойслендер, Марк Сергеев, Абрам Китайник, Михаил Скуратов, Олег Дмитриев, редакторлар Валентина Серганова, Павел Железнов болгаш өскелер-даа идепкейлиг киржип, бистиң ажилывыска дузалажып турар.

Тываның ном үндүрер чери политиктиг, чечен чогаал литературызының номнарындан аңгыда, санитар-чырыдышыкын, көдээ ажил-агый, спорт-туризм, медицина талазы-биле номнары үндүрүп турар. Школачылар чыл-бүрүде хөй өөредилге номнарын ап турар.

Тываның ном үндүрер чериниң коллективинде бодунуң ажилыңга мергежилдиг, үр чылдарда ажилдап турар ажилдакчылар хөй. Бүдүрүлге килдизиниң эргелекчизи Афанасий Васильевич Сермавкин, чурулга редактору Иван Яковлевич Кузнецов, корректорлар Валентина Барымаевна Норбу, Хомушку Хертезиновна Сюрюн-оол олар чээрби ажыг чыл үзүктел чок ажил стажтыг бооп турар. Оларның болгаш өске-даа ажилдакчыларның ак сеткилдиг, шудургу ажилының түңнелинде, тыва номчукчулар 12 миллион 500 муң ажыг тиражтыг янзы-бүрү номнары алган. Чүгле сөөлгү чылдарда чылдың-на 420 муң тиражтыг номнары парлап үндүрүп турар. Оларны Совет Эвилелиниң — Украинадан Камчаткага чедир — янзы-бүрү булуңнарында чон улуг сонуургал-биле номчуп турарлар.

Д О П Ч У З У

РОМАННАР, ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

<i>Степан Сарыг-оол.</i> Алдан-дургун. Романдан эгелер . . .	3
<i>Салим Сүрүң-оол.</i> Гвардейжи	42
<i>Монгуш Көжелдей.</i> Даглыг черниц даңгыназы	52
<i>Алексей Аранчор.</i> Эрик кырынга	63
<i>Борбак Ооржак.</i> Аран-Чула	69
<i>Василий Монгуш.</i> Шоодуглар	
Өре	77
Каң кадык бол	79
Алдагдал	81
Уруглары	82
Кижн чымчаан	84
<i>Чүлдүм Чап.</i> Шуугаарның кезеттиргени	85

ШҮЛҮКТЕР, ШҮЛҮГЛЕЛДЕР

<i>Степан Сарыг-оол.</i> Чуртувустуң эртинези	92
Кижиниң чаражы	93
Кызыжактың сайзанаа	95
<i>Леонид Чадалба.</i> Чонар-даш	96
<i>Александр Даржай.</i> Бора-хөкпеш-биле чугаа	97
Тыва кыс дугайында чугаа	98
Ынакшылдың аялгазы	101
<i>Монгуш Өлчей-оол.</i> Өнүктерим	102
Эр-хей-дир мен	103
Оларым-на бүрүн болза	104
<i>Монгуш Доржу.</i> Бора-Шай. Лириктиг шүлүглел	107
<i>Виктор Сагаан-оол.</i> «Амыдырал эн-не хөглүг эргим өйү...»	111
<i>Салчак Молдурга.</i> Кыстың кударалы	112
<i>Кызыл-оол Калындүү.</i> Ий	113
<i>Кара-оол Натпий-оол.</i> Бир-ле дугаар билген чүвем	114
<i>Куулар Черлик-оол.</i> Быстаны-даа болгай мен	115
<i>Зоя Намзырай.</i> Чүгле шөлээн өссүн дээр мен	116
Надя эмчи	117
<i>Чечен Ирбижей.</i> Чечек	—
<i>Маады Болат.</i> Өскен хемим, өпей ырым	119

СЫЛДЫСЧЫГАШ

<i>Олег Сувакпит.</i> Дүнчө аян-чорук	120
<i>Экер-оол Кечил-оол.</i> Шупту бистни	125
<i>Тирчин Моторк.</i> Садиктин чаштары	128
Авага дуза	129
<i>Борис Чюдюк.</i> Сайлык	—
<i>Бижек Комбу.</i> Моортай	130
Чаржып турдум	131
<i>Эдуард Донгак.</i> Саазында чурук	132
<i>Александр Шоюң.</i> Таныжылга	134
Аяк чүгө бусту бергенил	—
Авазының белээ	135

БОЛУУШКУННАР, ЧЫЛДАР

Чогаадыкчы чеднишкинерниң бединиче	139
Тываның ном үндүрер чери 50 харлаан.	140

УЛУГ-ХЕМ, № 44

На тувинском языке

Редакторы издания *Даржай А. А., Сат А. Д.* Художник
Кузнецов И. Я. Художественный редактор *Донгак В. У.*
Технический редактор *Чернова А. А.* Корректоры *Сюрюн-
оол Х. Х., Норбу В. Б.*

На 2-й и 3-й стр. обложки
гравюры *Туренко И. В.*

ИБ № 307. Сдано в набор 08.07.80. Подписано к печати 8.09.80.
ТС 01552. Формат 84×108¹/₃₂. Бумага № 2. Печать высокая.
Гарнитура литературная. Печ. л. 4,75. Усл. п. л. 7,98. Уч.-изд.
л. 7,94. Цена 55 коп. Тираж 4000 экз. Заказ № 1998.
ТП 1980 г.

Тувинское книжное издательство,
667000 г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 57.

Типография Управления по делам издательств, полиграфии
и книжной торговли Совета Министров Тувинской АССР
667000 г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 1.

55коп.

КЫЗЫЛ
ТЫВАНЫҢ НОМ
УНДУРЕР
ЧЕРИ